

יהודים בצבא אנדרס בברית-המועצות

ישראל גוטמן

1. שלב התארגנות הכוחות המזוינים הפולניים (Polskie Sily Zbrojne w ZSRR).

הצבא הפולני בברית-המועצות, המכונה "צבא אנדרס", התחיל להתארגן ברחבי המדינה במחצית השנייה של שנת 1941. עד סוף יולי 1941 לא קיימה הממשלה הפולנית הגולה בלונדון יחסים דיפלומטיים עם ברית-המועצות והוקיעה אותה כפולש שגזל, תוך קנוניה עם גרמניה הנאצית, את החלקים המזרחיים של פולין בימי המערכה של שנת 1939. גם המיפנה הדראמטי בעקבות התקפתו של היטלר על ברית-המועצות ב-22 ביוני 1941 לא הביא להפשרה מיידית ביחסים הפולניים-הסובייטים. ראש הממשלה הפולנית בגולה, ולאדיסלב שיקורסקי (Wladyslaw Sikorski), אמנם גרס כי על פולין לחפש דרך להידברות עם ברית-המועצות למחנה האנטי-נאצי, אך הפולנים היתנו כל הסכם פולני-סובייטי בהתחייבות מפורשת לכונן לאחר הניצחון מדינה פולנית לפי קווי הגבול הקודמים במזרח, כלומר ביטול מוחלט של סיפוח ביילורוסיה המערבית, אוקראינה המערבית ומחוז וילנה לברית-המועצות. הסובייטים סירבו לקבל התחייבות להתוויית קווי הגבול, והמשא-והמתן המתוח והמייגע גרם לקרע בקרב הפולנים. הפלג הקיצוני בציבור הגולים הפולנים – ה"אנדקים", שרידי ה"סאנאציה"^{**} מבין יורשי פילסודסקי (Pilsudski) וכן מיעוט מבין הסוציאליסטים – לא הסכים לשום נוסחה שתתעלם מהתוויית קווי הגבול המזרחיים, ואילו הרוב בממשלה הגולה נטה לפשרה¹, שהתבטאה בהסכמה לדחיית ציון הגבולות למועד מאוחר יותר. ההסכם הרשמי בין נציגי פולין וברית-המועצות נחתם בלונדון, ב-30 ביולי 1941, ונאמר בו כי "ממשלת ברית-המועצות מכירה בכך שפג תוקפם של החוזים הסובייטים-הגרמניים משנת 1939, הנוגעים לשינויים טריטוריאליים בפולין"².

גורם חשוב שדירבן את שיקורסקי להגיע להסכם עם ברית-המועצות נבע מהסיכוי להקים בברית-המועצות גיס פולני שיהיה כפוף לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. הכוח הצבאי

^{*} Narodowa Demokracja - ND - מפלגה לאומית-דמוקרטית ימנית בעלת אופי אנטישמי קיצוני.
^{**} "הבראה" – הכינוי למימשל שהוקם בהנהגתו של פילסודסקי לאחר ההפיכה במאי 1926. מימשל זה התמיד עד פרוץ המלחמה.

¹ ראה בעניין זה את עמדת מתנגדי שיקורסקי בספר, Najnowsza – Wladyslaw Pobóg-Malinowski, historia polityczna Polscy, 1864-1945, Vol. 3, London, pp. 150-197 (להלן – פובוג-מאלינובסקי, כרך 3). עם עמדתו של שיקורסקי משדה קוט בספרו מכתבים מרוסיה. ראה המהדורה הפולנית Stanislaw Kot, Listy z Rosji do Gen Sikorskiego, London, 1955, pp. 10-20 (להלן – קוט).

² ראה נוסח ההסכם באנגלית, Documents on Polish-Soviet Relations, 1939-1945, Vol. 1, London, 1961 (להלן – Documents), pp. 141-142.

שהצליחו הפולנים לקבץ במערב, לאחר תבוסת ספטמבר 1939, אבד רובו במערכה על אדמת צרפת. הפולנים החשיבו מאוד את העובדה שכוח צבאי פולני ניכר יטול חלק פעיל במאבק נגד היטלר לצדן של בעלות-הברית, וסיכוי כזה היה כרוך בהידברות עם ברית-המועצות. לשטחים הפנימיים של ברית-המועצות הגיעו בתחילת המלחמה המוני אזרחים פולנים – שבויי מלחמה, פליטים שנמלטו מהגרמנים וכן אנשים שגורשו ממקומותיהם על-ידי השלטונות הסובייטיים – ומשערים שמספרם של כל אלה הגיע לכדי מיליון עד מיליון וחצי נפש.³ חלק ניכר מבין אנשים אלה, ואולי אף מרביתם, נכלאו במחנות-עונשין סובייטיים וסבלו מהשפלה, ממצוקה חמורה ומן האקלים הקשה. בהסכם שנחתם ביולי 1941 גם נאמר, כי "הממשלה הסובייטית מביעה את הסכמתה להקמתו של צבא פולני בשטחי ברית-המועצות שמפקדו ימונה על-ידי ממשלת הרפובליקה הפולנית. הצבא הפולני בתחומי ברית-המועצות יפעל בכפיפות לפיקוד הסובייטי העליון...".⁴ בפרוטוקול נפרד שצורף להסכם הכללי התחייבה הממשלה הסובייטית להעניק, מייד עם חידוש היחסים הדיפלומטיים, "חנינה לכל האזרחים הפולנים שנשלל מהם החופש בתחומי ברית-המועצות בהיותם שבויי מלחמה או מסיבות סבירות אחרות".⁵

מניחים כי יהודים היוו כ-400 אלף איש, כשליש מכלל הגולים הפולנים בברית-המועצות,⁶ היינו פי שלושה ומעלה מחלקם במדינה הפולנית העצמאית שבין שתי מלחמות העולם. מטבע הדברים חיפשו היהודים הנרדפים מיקלט במדינת הסובייטים כיוון שהגבול המזרחי-הסובייטי פתח סיכוי להצלה מידי הנאצים, ומספר הנמלטים עשוי היה לגדול בהרבה אלמלא המכשולים שמנעו פינוי ובריחה המונית של האוכלוסייה היהודית בשבועות הראשונים של המערכה הגרמנית-הסובייטית.⁷ רבים מן הגולים היהודיים היו מגורשים ואסירים על לא עוון בתנאים האכזריים של בתי-הכלא ומחנות-העונשין הסובייטיים.

בזכות ההסכם הפולני-הסובייטי וההסכם הצבאי שבעקבותיו⁸ נפתחו שערי הכלא והמחנות בפני המון בני-אדם מעונים, תשושים וחולים ונתאפשר גיוס ליחידות הפולניות המתארגנות ומאבק עם נשק ביד. היחידות הפולניות הראשונות – שתי דיוויזיות וכוח-עזר – התרכזו במחנות צבא באיזור סאראטוב (Saratov) על הוולגה (מושב המטה נקבע בבוזולוק – Buzuluk, מרחק 100 קילומטר ויותר מקויבישב – Kuybishev, דיוויזיה אחת בטאטישצ'בו – Tatishtyevו והדיוויזיה השנייה בטוצק – (Tock)). כמפקד ראשי של הגיס מונה הגנרל

³ אין בידינו נתונים בדוקים על מספר הגולים הפולניים ברוסיה בזמן מלחמת-העולם השנייה. במקורות הפולניים נע המספר בין מיליון עד שני מיליון. הסובייטים מסרו על 350 עד 475 אלף, שהובאו מפולין לברית-המועצות; ראה פובוג-מאלינובסקי, כרך 3, עמ' 197; קוט מוסר, כי המספר הכללי של הפולנים שהובלו לרוסיה הוא יותר ממיליון וחצי; קוט, עמ' 107.

⁴ Documents, עמ' 141.

⁵ שם, עמ' 142.

⁶ ראה קוט, עמ' 163.

⁷ בעניין זה ראה הרצאתו של דב לוין בכינוס חוקרי השואה – "ברית-המועצות והצלת היהודים – בעיות ועובדות" והדיון בשולי ההרצאה, "ניסיונות ופעולות ההצלה בתקופת השואה", ירושלים, 1976, עמ' 183.

⁸ לנוסח ההסכם הצבאי ראה Documents, עמ' 149-150.

ולאדיסלאב אנדרס (Wladyslaw Anders). היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות נכנסו למסלול תקין עם פתיחת השגרירות הפולנית בקויבישב. השגריר הפולני הראשון בברית-המועצות בזמן המלחמה, פרופסור סטאניסלאו קוט (Stanislaw Kot), היה עד מינויו זה שר בכיר בממשלת הגולים ונחשב לאיש אמונו וידידו של שיקורסקי. קוט ואנשיו גילו יוזמה ותושיה בארגון רשת של נציגויות ובאיתור אזרחים פולנים ברחבי ברית-המועצות, וכן בהגשת עזרה דחופה לנצרכים. ברשת ה"דלגאטים" שפרשו את חסותם על האוכלוסייה הגולה במחוזות וברפובליקות הסובייטיות הוקצה גם מקום ליהודים, אם כי בדרך כלל בדרגים משניים, וחרף הקיפוחים הרבים מן הדין לציין, שיהודים רבים נהנו מעזרה מוחשית ממפעל הסעד הפולני שהסתייע במשלוחים מן הארצות החופשיות.⁹

כבר בשלבים הראשונים של הרכבת הכוח הצבאי הפולני נסתמנו ניגודים בין הפיקוד הצבאי הפולני ובין השלטונות הסובייטיים. בתחילה הגבילו הסובייטים את מימדי הגיוס ל-30,000 איש, ואילו הפולנים תבעו להרחיבו ודיברו על צבא בן 150,00 חיילים. בתהליך השחרורים לא אותרו אלפי קצינים פולניים שנלקחו בשבי הרוסי, והפולנים לחצו להחזרתם כקאדר מקצועי ופיקודי חיוני לצבא המתארגן.¹⁰ היו חילקוי-דעות גם במיגזרים הצבאיים והאסטרטגיים: הסובייטים תבעו לזרז ולקצר את תקופת האימונים ולשלוח דיוויזיות בודדות לחזית, ואילו הפולנים ביקשו להאריך בשלבי האימונים ולהעפיל את הגיס השלם במרוכז. הניגודים האלה, שמקורם באי-אמון מושרש ובמגמות השונות של שני הצדדים, הם תחילת הקרע שהוליך בסיכומו של דבר לפינויו של צבא אנדרס מברית-המועצות, ולאחר גילוי פרשת הרציחות בקאטין (Katyn) – לניתוק היחסים הדיפלומטיים ולהתפתחויות מרחיקות לכת מבחינת הפולנים ועתיד מדינתם.

מתחילת הגיוס נהרו המוני יהודים משוחררים וגולים למקומות ההתארגנות על-פי צווים ומיוזמתם הם. למרביתם היה הגיוס בבחינת כתובת המבטיחה קיום חומרי קבוע בתנאי המשטר והמלחמה. ההנחיות הרשמיות קבעו קריטריונים בסדרי העדיפות והכשירות לשירות בצבא הפולני בברית-המועצות: א. קצינים ותת-קצינים בשירות פעיל בעבר; ב. חיילים ששירתו בשירות פעיל; ג. מתנדבים שעברו הכשרה טרום-צבאית ונמצאו כשירים על-ידי לשכת הגיוס.¹¹ ביחידות הראשונות היה מספר רב של יהודים; לדברי אנדרס מנו לפעמים כ-60% ולדברי קוט – 40. נהירה זאת של יהודים לשורות הצבא הפולני עוררה חשדות והתנגדות מצד הפולנים. במקורות פולניים נשמעה לעתים הטענה, כי הרוסים הקדימו בכוונה

⁹ על מפעל העזרה ראה פרטים בספרו של קוט, עמ' 24-26.

¹⁰ גורל אלפי הקצינים הפולנים נודע כאשר הגרמנים מסרו באפריל 1943 על קברות המוניים של קצינים נרצחים שנמצאו בחורשת קאטין, באיזור סמולנסק. הודעות אלה פתחו פתח למשבר ולפולמוס בעניין קאטין. ראה בעניין זה *The Katyn Forest Massacre- Hearings before the select committee to conduct an investigation of the facts, evidence and circumstances of the Katyn Forest Massacre*, Washington, 1952

¹¹ ראה בעניין זה פקודת יום של גנרל אנדרס מה-14 בנובמבר 1941. העתק התעודה באוסף פריזנר, ארכיון יד-ושם (להלן – א-ו).

את שחרור היהודים מהמחנות כדי להציף את הצבא באלמנט יהודי. במכתב ששיגר קוט לשר-החוץ הפולני בלונדון ב-8 בנובמבר 1941 נאמר כי "בדרכים שונות דחו את השחרור מהמחנות של האלמנט הפולני הבריא יותר מבחינה פיזית ומוראלית ושלחו את הנכים והיהודים".¹² טענה אחרת, החוזרת בלי הרף בפי הפולנים מדגישה את החשבון הלאומי, כביכול, שיש לערוך עם היהודים; אנדרס עצמו היה פותח את פגישותיו עם נציגים ומשלחות יהודיים, ואת הפקודות הנוגעות ליהודים, ב"תזכורת" שלפולנים תרעומת קשה כלפי היהודים בשל התנהגותם הבלתי-לויאלית בזמן הכיבוש הסובייטי ובתקופת שהותם בבתי-הכלא ובמחנות.¹³ בספרו בלי הפרק האחרון (Bez ostatniego rozdziału), המתאר את תולדות הגיס שהתארגן בברית-המועצות בנימה אפולוגטית מובהקת, פותח אנדרס את הקטע המכונה "יהודים בצבא", בזה הלשון: "היו לי טרדות רבות כאשר בתחילה החלו לזרום במספר רב מיעוטים לאומיים, ובראש וראשונה יהודים. כפי שכבר הזכרתי, חלק מסוים מבין היהודים קיבל בשמחה את פני החילות הסובייטים שנכנסו לפולין ב-1939...".¹⁴ ברשימות שלא נועדו לפירסום או לידיעת הרבים היה סגנונו של גנראל אנדרס בוטה בהרבה.¹⁵ גם קוט כותב בסקירתו לשר-החוץ בלונדון, כי "הפולנים ממורמרים מאוד כלפי היהודים בשל התנהגותם בימי הכיבוש הסובייטי, קבלת פני הצבא האדום בשמחה, עלבונות [שהוטחו] כלפי קצינים וחיילים פולניים שהובלו תחת משמר סובייטי, מתן שירותים לסובייטים, הלשנות על פולנים ועוד".¹⁶ חשבון חד-סתרי זה, שלפיו זכרו הפולנים והזכירו ליהודים פגיעות בפולנים, שנתפרשו כאחריות יהודית קולקטיבית, והתעלמו לחלוטין מהמדיניות האנטישמית בפולין בין המלחמות, ובייחוד מהאלימות ומסע הרדיפות בשנות ה-30 המאוחרות, הוא הראשון בסדרת הטיעונים ש"הצדיקו" את ההפליה לרעה של היהודים במסגרת הצבא הפולני בברית-המועצות.

לפי טיעון נוסף החוזר במקורות הפולניים, היהודים הם בדרך כלל בעלי כושר ירוד ואינם מתאימים לשירות צבאי פעיל. וכך כותב קוט: "שחרור אזרחים פולניים על יסוד ההסכם נתקבל על-ידי היהודים בהתלהבות. ההגונים שמחו בהישגה של פולין, האלמנט הירוד ניסה בהזדהות קולנית עם פולין לטשטש את התנהגותו הקודמת. מאלמנט זה זרמו מייד רבים

¹²ראה, למשל, קוט במכתב לשר-החוץ הפולני מ-8.11.19.14, עמ' 154.
¹³ארכיון שיקורסקי שליד המכון ההיסטורי על שם הגנראל שיקורסקי בלונדון (Instytut Historyczny Imienia Generala Sikorskiego. להלן – IHGS), תיק אנדרס (להלן – KGA/24), יומן העבודה של אנדרס, 4.2.1943; הארכיון הציוני המרכזי (להלן – אצ"מ), "דין וחשבון מפעולות הנציגות של יהדות פולין – 1940-1945 (להלן – J25/54/VI), פרוטוקול מפגישת הנציגות בתל-אביב עם גנראל אנדרס, ספטמבר 1943, עמ' 134.

¹⁴ Władysław Anders, *Bez ostatniego rozdziału; wspomnienia z lat 1939-1946*, wydanie drugie, Newtown, 1950, p. 99 (להלן – אנדרס).

¹⁵ KGA/24, IHGS, מצויה רשימה בשם "הבעיה היהודית" ובה האשמות מרובות נגד היהודים, התנהגותם בזמן כניסת הסובייטים, טענות על פחדנות, בריחות ופשעה בקרב היהודים, ביטויים כגון "יהוד השגרירות", "אי רצון של יהודים לעבוד" ועוד.

¹⁶ קוט, עמ' 163. קוט מעיר בשולי הדברים שהסתמך על נוסח הלקוח מדו"ח מטה הצבא, אך עובדה היא כי בזמנו השתמש בתיאור זה בסקירתו בלי הערות כלשהן.

מדי לצבא. בלי לדעת מה לעשות עם עצמם הסיקו שצריך ללכת לצבא, ושם הפכו על פי רוב למעמסה כבלתי-מתאימים ודחויים, והביעו בקולי קולות את תביעותיהם להמשך העזרה".¹⁷ לטיעון של "אי התאמה יהודית" למלאכת הצבא שורשים עמוקים יותר; בקרב הפולנים, ובמיוחד בין אנשי הצבא המצוקעניים, רווחה הדעה, כי היהודי הוא פחדן מטבעו ומבחינה גופנית אינו כשיר ויעיל בשירות צבאי ובקרב.

בעדויותיהם של יהודים ששירתו בצבא אנדרס, או ביקשו להתקבל לשורות הצבא הזה, חוזר ונשנה הסיפור על פסילה בשל המוצא היהודי ועל פגיעות גסות ומניעת הקידום במסגרת הצבא. היהודים מציינים שני שלבים בתהליך הגיוס. בשלב הראשון, שנמשך ממועד החנינה ותחילת ההתארגנות עד סוף 1941, נתקבלו יהודים רבים וחלקם אמנם היה ניכר ביחידות המתהוות. אולם גם אותם היהודים שנתקבלו לצבא או נשארו בו לצמיתות מספרים כי במקרים רבים הועברו יהודים ליחידות עזר ולקולחוזים ב"ביקורות" מכוונות ובדיקות חוזרות או סתם גורשו מהצבא. בשלב השני, שבו התקיים הגיוס בריכוזים אחדים באסיה התיכונית הסובייטית, היתה לדבריהם הפסילה אוטומאטית: יהודים ניסו להתקבל לצבא בשנית ובשלישית ובכל פעם נתקלו בסירוב ודחייה מוחלטים. כשירותם הגופנית לא השפיעה על ההחלטה; הדחייה נבעה אך ורק מעובדת היותם יהודים. העדים אינם מוסרים כי הסירוב נומק אי פעם בהגבלות או איסורים מצד השלטונות הסובייטיים; לדבריהם חלה הפסילה הקולקטיבית לא על היהודים בלבד אלא גם על האוקראינים והביילורוסים.

הנריק דנקביץ', בן למשפחה מתבוללת ותלמיד הטכניון בווארשה, נמנה על ראשוני המתייצבים. הוא נתקבל והופנה לבית-הספר לקצינים. בינואר 1942 קרא המפקד ל"תריסר יהודים ופולני אחד למען הרושם" ומסר להם כי אין הם מתאימים להיות קצינים, והם הורחקו מהקורס. כעבור זמן הוסעו למקום אחר והועמדו מחדש בפני ועדת גיוס. ועדה זאת פסקה לכל היהודים בלי יוצא מן הכלל סוג E, שפירושו פסילה מוחלטת. דנקביץ' ניסה את מזלו פעם נוספת בצאר (Cezar), אוזבקיסטאן, וגם שם חזרה אותה תופעה: קיבלו את כל הפולנים ללא אבחנה ודחו את היהודים, האוקראינים והביילורוסים. לבסוף התגייס לצבא שהקימו הפולנים הפרו-קומוניסטים בברית-המועצות, שירת בדרגת קצין ולחם בדיוויזיה על שם קושצ'יושקו.¹⁸ יהודי אחר, מיכאל ליכט, מורה להתעמלות וספורט, ששירת כתת-קצין במערכה על פולין בתחילת מלחמת-העולם השנייה, אף הוא התייצב יחד עם יהודים נוספים שהיו לדבריו "גברים חזקים כאלונים"; כולם נפסלו כבלתי-כשירים מבחינה פיזית. העד ניסה להתגייס בשנייה, נתקבל וחש כי עלה בידו "לעבור את הרוביקון", אולם לאחר 10 ימים גורש מהשירות יחד עם כל היהודים. לפי דבריו השאירו רק יהודים רופאים וכאלה ששילמו 100

¹⁷ שם, עמ' 164.
¹⁸ אי"ו, 03/1298.

דולר כדמי שוחר לקצינים פולניים. הוא טען כי עסקות השוחד של הקצינים הפולניים התנהלו לאור השמש.¹⁹

עד נוסף, פליקס דוידסון, מהנדס במקצועו, מוסר כי לא נתקל בקשיים מיוחדים עם התגייסותו לצבא אנדרס. עובדה זו הוא מייחס למקצועו. אולם האיש ניצב בפני קשיים בזמן שירותו: "ביקשתי להתקבל לקורס מכונאים אך לא נתקבלתי מפני שאני יהודי. האנטישמיות היתה תופעה גלויה לגמרי בצבא אנדרס".²⁰ שמעון פרל, חשמלאי במקצועו, נדחה אף הוא ומספר כי בפרגאנה (Fregana) שבאוזבקיסטן התקהלו אלפי יהודים, פולנים ואוקראינים והתדפקו על שערי ועדת הקבלה לצבא:

"כאן חזרו המראות המוכרים מפולין שלפני המלחמה. הפולנים נכללו באופן אוטומטי בשורות הצבא, יהודים קיבלו סוג "D", כבלתי-כשירים לשירות פעיל, ואפילו אלה שכבר נתקבלו הורחקו מסיבות קלות-ערך. לבסוף הגיע היום שבו התייצבתי בפני הוועדה. יחד אתי התייצב גם ריכטרמאן, אלוף השחיה בברכה. שנינו קיבלנו סוג "D"..."

האיש הצליח לחדור לבסוף לצבא בעזרת קצין פולני שהכיר משנים,²¹ מאיר לוסטגארטן, בן חקלאים מגאליציה המערבית, מספר:

"נתקבלתי לצבא ללא קשיים. בשלב הראשון של ההתארגנות התייצבו יהודים רבים, ובהתחלה נתקבלו בלי קשיים והיה רוב יהודי בצבא. דבר זה לא מצא, כמובן, חן בעיני הפולנים, לכן חיפשו דרך איך להיפטר מהיהודים או לכל הפחות לצמצם את אחוז היהודים בצבא. לשם כך ציוותה המיפקדה הפולנית להעמיד את כל החיילים בפני ועדה רפואית. בבדיקה זו קיבלו רוב היהודים סוג בריאות "D" ושחררו מן הצבא. זה היה בתחילת חורף 1942-1941. אנשים אלה רעדו מקור ושולחו. הצבא הפולני נשאר נקי מיהודים – 'יודנריין', כפי שאמרו הגרמנים. מאז לא נתקבלו יהודים לצבא הפולני, קיבלו אך ורק פולנים.²²

מעשרות העדויות שבדק המחבר מתקבלת, כאמור, תמונה אחידה. ההנחיות המחייבות לכאורה בדבר קליטת חיילים לצבא הפולני לא חלו על היהודים ובני המיעוטים האחרים. מכל מקום, בשלבים מאוחרים יותר של הגיוס לא הובא בחשבון קנה-מידה אובייקטיבי כלשהו. נכון הדבר כי בשלבים ההם אסרו הסובייטים על גיוסם לצבא הפולני של חלק מבני המיעוטים, ובתוכם יהודים. אולם עוד ניווכח כי איסור זה לא נשמר בקפידה, ניתן לפירושים שונים ונוצל על ידי הפולנים כאמתלה לחסימת הדרך בפני היהודים ככלל. עם זאת ברור לכל הדעות כי ההגבלות של השלטונות הסובייטיים לא חלו על היהודים שכבר חויילו ושירתו בצבא. ומהעובדות מסתבר כי לא זו בלבד שלא נתקבלו יהודים חדשים, אלא הורחקו באורח מכוון ושיטתי יהודים שכבר היו חיילים מן השורה. במכתבו לגנרל בוהוש-שישקו (Bohusz)

¹⁹ שם, 30/1294.

²⁰ שם, 03/1365.

²¹ שם, 03/1554.

²² שם, 03/702.

(Szysko) כתב קוט ב-30.4.1942: "... כעת שוב נשמעות תלונות היהודים שבצבא שלנו מתנהל טיהור כדי להפחית את מספרם ושאת הבריאים ביותר משחררים בתור חולים. האם זה הכרחי ומשרת את מטרתנו ברגע זה?"²³...

מי הם היהודים שנתקבלו גם בשנת 1942 או נותרו בצבא למרות המכשולים והטיהורים? מתקבל הרושם שנתקבלו ללא קשיים רופאים ובעלי מקצועות מבוקשים, ואנשים שזכו לתמיכה של פולנים בעלי-השפעה; נותרו בצבא יהודים שנהנו מהגנת הממונים עליהם, או שעקב פעילותם לא ניתן היה בשום פנים ואופן להרחיקם מהצבא.

אין ספק שאת המניע הדומיננטי ביחסו של הפיקוד הצבאי אל היהודים יש לחפש באנטישמיות המושרשת בקרב פולנים רבים. יחס עוין זה בלט במיוחד בשכבת הקצינים, ולכן גם נתן אותותיו בצבא. במכתב ששלח קוט ממוסקבה לגנרל שיקורסקי, ב-5 בספטמבר 1941, כלומר ימים אחדים אחרי בואו לרוסיה, נאמר: "... שוחחנו עם גנרל אנדרס בעניין היהודים. כרגיל מקבלים אותם לצבא כאשר הם פונים, ולאחר שהסברתי לו את החשיבות [של גיוס היהודים] מבחינת אמריקה וכדומה, הבטיח להדגיש את הצורך ביחס אוהד כלפיהם..."²⁴. קוט מרבה להצביע על המשמעות הפוליטית של גיוס היהודים לצבא. במכתב למיקולאיצ'יק (Mikolajczyk)²⁵ מיום 11 באוקטובר 1941 הוא אומר: "... בעתיד, כאשר נעסוק בגבול המזרחי, זרם זה של יהודים [לצבא] יהיה נימוק פוליטי בעל-משקל, בייחוד על רקע השנאה השיטתית של האוקראינים לכל דבר פולני..." ובאותו מכתב עצמו הוא מצוין, כי "אנשי צבא שלנו, בייחוד מסוגו של פסטרוקונסקי (Pstrokoński)²⁶ רוצים כבר להנהיג נומרוס קלאוזוס במוסדות הצבאיים"²⁷.

אולם היחס המפלה כלפי היהודים והרצון לחסום בפניהם את הדרך לצבא לא היו בשום פנים ואופן אך ורק נחלת קצינים "מסוג מסויים". קו זה נקבע על-ידי אנשי הצמרת הפוליטית והצבאית הפולנית. י' קלימקובסקי (Klimkowski), שלישו של אנדרס, מוסר בספר זכרונותיו כי היה נוכח בהתייעצות צבאית בדרג גבוה, במעמד קצינים סובייטיים בכירים וראשי הצבא הפולני, כולל אנדרס. היא נערכה במטה הצבא הפולני בבוזולוק, בינואר 1942,²⁸ והועלה בה בין השאר עניין היהודים. קלימקובסקי מספר:

"הועלתה שאלת הגיוס וכאן יצא גנרל אנדרס בבקשה מוזרה, שבני המיעוטים, ראשית כל יהודים וגם אוקראינים וביילורוסים, לא יישלחו לצבא, יבשיגניב (Jewsiegniejew) העיר לו,

²³קוט, עמ' 313.

²⁴שם, עמ' 82.

²⁵סטאניסלאב מיקולאיצ'יק היה ממנהיגי מפלגת האיכרים (Stronnictwo Ludowe) הפולנית בחוגי הגולים בלונדון וחברו הפוליטי של קוט. הוא התמנה לראש הממשלה בגולה לאחר מותו של שיקורסקי ב-1943.

²⁶פסטרוקונסקי היה מקורב לאנשי השלטון בפולין בשנות השלושים ופסול מבחינה פוליטית בעיני קוט.

²⁷קוט, עמ' 136.

²⁸Documents כלול פרוטוקול מפגישה בבוזולוק עם האנשים שמנה קלימקובסקי. המועד שנמסר בפרוטוקול הוא 11 בנובמבר 1941, ותוכן הדברים, גם כפי שנמסר על-ידי קלימקובסקי, אכן תואם המיסמך הזה. בפרוטוקול ב-Documents לא נמסר דבר על ענייני היהודים, אך כיוון שהוא מקוטע אין להסיק ממנו שהשאלה לא הועלתה, ראה Documents, עמ' 201-202.

כי אלה הם אזרחים פולניים ובהסכם הפולני-הסובייטי נאמר שלצבא הפולני יתקבלו כל האזרחים של הרפובליקה הפולנית. אמר גנראל אנדרס: 'היהודים רבים עד כדי כך שיהדו את הצבא וזרימתם תשנה את צביון הצבא כולו'.²⁹

משמעותית יותר היא השיחה שקיימו שיקורסקי וסטאלין בקרמלין, ב-3 בדצמבר 1941. מן הפולנים השתתפו בשיחה זאת גם אנדרס וקוט. ואת הצד הרוסי ייצג גם שר-החוץ, מולוטוב. שיחה זו היתה נקודת השיא בביקורו של שיקורסקי בברית-המועצות, שנחשב למאורע מרכזי, והיא הוקדשה ברובה לבעיות הקשורות בארגון הצבא הפולני ועתידו. כאשר הירבה אנדרס להדגיש את תנאי ההתארגנות הקשים של הצבא והועלתה ההצעה להעבירו, בשל תנאים נוחים יותר, לפרס, העיר סטאלין ברוגזה: "אם הפולנים אינם רוצים להילחם, שילכו". על כך הגיב שיקורסקי: "פגעת בי, אדוני הנשיא, כשאמרת שחייל שלנו אינו רוצה להילחם". בהמשך עבר אנדרס למסירת פרטים על גודלו של הצבא וחלוקתו במוקדי הריכוז השונים. "... אני מביא בחשבון 150,000 אנשים, כלומר שמונה דיוויזיות – אמר. "ייתכן שיש לנו כאן אפילו יותר אנשים, אולם בתוך זה רב חלקו של האלמנט היהודי, שאינו רוצה לשרת בצבא". סטאלין: "יהודים הם לוחמים חלשים". שיקורסקי: "רבים מבין היהודים שהתייצבו הם ספסרים שלא שנידונו על הברחה.³⁰ לעולם לא יהיו חיילים טובים. אותם אינני רוצה בצבא הפולני, אנדרס: "מאתיים יהודים ערקו מבזולוק לשמע השמועה הבדויה על הפצצת קויבישב. מעל ל-60 ערקו מהדיוויזיה ה-5 יום לפני שנקבעה חלוקת הנשק". סטאלין: "כן, יהודים הם חיילים גרועים".³¹

מסתבר אפוא שבעניין היהודים והערכתם כחיילים מצאו שלושת המשוחחים מכנה משותף. גם אין ספק ששיקורסקי ואנדרס שקלו היטב את מוצא פיהם בניהול המשא-ומתן וידעו את משמעות דבריהם באוזני סטאלין. לפולנים ניתן מעמד מועדף וכוח סמכותי על-ידי עצם הרשות להקים צבא בעל אופי אוטונומי בתוך ברית-המועצות. לרבים היה הגיוס ליחידות המתארגנות בבחינת הצלה ממש.³² הפולנים הכירו מייד בעמדת הכוח שנפלה בחלקם, והדבר הגביר אצלם את תחושת הביטחון והאדנות. בתחילה לא העזו לנהוג בחופשיות מלאה

²⁹ J. Klimkowski, *Bylem adiutantem gen. Andersa*, Warszawa, 1959, p. 218.

³⁰ הפרוטוקול מהשיחה בין שיקורסקי וסטאלין פורסם בנוסח זהה בדרך כלל אצל קוט, שיקורסקי וב-*Documents*. אולם אצל קוט המשפטים של שיקורסקי על היהודים בצבא מיוחסים אף הם לאנדרס. ברור שקוט, שהיה ידיד של שיקורסקי והעריצו כמדינאי, ביקש על-ידי 'אי-דיוק זעיר' להסיר ממנו אמירה שהצביעה על נימה אנטישמית גלויה ומשגה פוליטי חמור. אצל אנדרס וב-*Documents* מופיעים הדברים בנוסח אחיד ושיקורסקי שותף לשיחה בעניין היהודי. ה-*Documents* הוצאו על-ידי המכון על-שם שיקורסקי וההוצאה נחשבת לפירסום רשמי מוסמך, ואין ספק שהדברים המיוחסים לשיקורסקי אמנם נאמרו. מן הראוי בהקשר זה לציין את ההאשמות שהטיחו הסובייטים כלפי הקצינים הפולנים. כך, למשל, רושם קוט ב-7.11.1941, שוולקוביסקי התלונן בפניו כי קצינים פולנים שהגיעו מלונדון עסקו בסחר בשעונים, גרבי משי, משחות פה ודברים אחרים, ואילו קצינים רבים חולי מין מנצלי את אמונו של נשים סובייטיות (ראה קוט, עמ' 150-151).³¹ הפרוטוקול פורסם, כאמור, במקורות הבאים: קוט, עמ' 191-208; אנדרס, עמ' 105-123; *Documents*, עמ' 231-243.

³² בעדויות השונות מודגש שההצטרפות לצבא נתנה מיקלט וסיכוי לשיקום לרבים שהשתחררו מהמחנות והיו חסרי עבודה ובית ברית-המועצות השרויה במלחמה ובתנאי מצוקה קיצוניים.

וחששו שכל צעד שלהם העומד בניגוד לחוקה הסובייטית ולנוהגים המקובלים בברית-המועצות עלול להתנקם בהם. יש להניח, כי משום כך השלימו עם זרימתם של יהודי רבים לצבא בשלבי ההתחלה. תוך שיחות עם קצינים, ובייחוד בשיחתם עם סטאלין, ניסו כנראה הפולנים לגשש ולבחון מה תהיה תגובתם של הסובייטים להצעת הגבלות בזכות להתגייס ולדחיית יהודים ובני המיעוטים. הפולנים ידעו היטב כי אפליית יהודים רשמית לא היתה מקובלת בתקופה האמורה בברית-המועצות. הם גם שיערו, בדומה לכוחות ימניים ופאשיסטיים באירופה, כי קיימת ברית סמויה בין היהודים ובין המשטר ואנשי השלטון בברית-המועצות. האישור החד-משמעי של סטאלין לדברי הנאצה של אנדרס ושיקורסקי בהערכת היהודים וחלקם כחיילים, הסיר היסוסים מלבם של הפולנים. ואילו השליט הסובייטי מצדו ידע לנצל את גילוי הלב הפולני למטרותיו שלו, כפי שניווכח בהמשך הדברים.

2. ההגבלות הסובייטיות בעניין גיוס היהודים ומשמעותם במציאות

בסוף דצמבר 1941, זמן קצר לאחר השיחות עם סטאלין והבירורים האופראטיוויים בדרגים צבאיים, הודיעו קציני-קשר סובייטיים לרשויות הצבא הפולני, כי הגיוס לצבא אנדרס יקיף את כל אזרחי פולין, בני הלאום הפולני, להוציא יהודים, אוקראינים וביילורוסים, שהתגוררו בתאריך הקובע 29.11.1939, בשטחים שסופחו לברית-המועצות והוכרזו כאזרחים סובייטיים. ב-30 בדצמבר הודיע אנדרס במברק לקוט בקויבישב, כי יומיים קודם לכן נמסר לו מפי קולונל וולקוביסקי (Wolkowysky), מקציני-הקשר הסובייטיים הבכירים, כי "מבין האזרחים הפולניים שהתגוררו באוקראינה המערבית וביילורוסיה המערבית כלולים בגיוס לצבאנו רק אזרחים בני הלאום הפולני".³³ ב-21 בפברואר 1942 שיגר אנדרס מברק לשיקורסקי האומר כי השלטונות הסובייטיים קוראים לגיוס את כל האזרחים הפולניים, ואילו מהתחום שנכבש על-ידי הסובייטים ב-1939 רק אזרחים בני הלאום הפולני.³⁴ ב-25 בפברואר ביקש קוט מאנדרס להבהיר כיצד מגדיר הצד הסובייטי אזרחים שאינם בני הלאום הפולני הרשאים להתקבל לצבא הפולני, האם הכוונה אך ורק לאנשים שנולדו בשטח שנכבש ב-1939 על-ידי הגרמנים או גם לאנשי שהתגוררו דרך קבע באזורים אלה לפני פרוץ המלחמה.³⁵ על כך השיב אנדרס: "השלטונות הסובייטיים הודיעו לי רשמית, שהגיוס חל על כל האזרחים הפולניים שעד ה[1939] 28.11 התגוררו בשטחים התפוסים על-ידי הגרמנים".³⁶

מסתבר כי ראשי הצבא הפולני וההנהגה המדינית המרכזית היו מעוניינים, כאמור, להוציא את היהודים ממסגרת הגיוס, על כל פנים לצמצם בצורה דראסטית את היסוד היהודי

³³ KGA\24, IHGS

³⁴ ש.מ.

³⁵ ש.מ.

³⁶ ש.מ., מברק מ-2.3.1942, לקויבישב.

בצבאם. היוזמה הסובייטית למנוע מחלק ניכר של יהודים אזרחי פולין את הרשות להתגייס עשויה היתה לסייע למגמות הפולנים, כי ניתן היה לטעון כלפי העולם החופשי, שהאפליה היא תוצאת הכפייה ולחץ הסובייטים. אולם אליה וקוץ בה. לכאורה התייחסה ההגבלה הסובייטית רק לבני לאומים אחרים שישבו בשטחי הסיפוח בתאריך שבו הוכרז על מתן אזרחות סובייטית לתושבי שטחים אלה, ובאשר לפולנים באזורים המסופחים, שאף הם הפכו בזמנו לאזרחים סובייטיים, טענו הסובייטים שהם נוהגים לפנים משורת הדין וכמחווה מיוחדת ניתנת להם רשות להתגייס לצבא. ברם, ההשלמה עם האיסור הסובייטי היתה זהה למעשה עם מתן תוקף עקיף לעובדת הסיפוח, שנגדה התקוממו ולחמו הפולנים בשצף קצף. מכאן סימני המבוכה והשאלות העצבניות מצד הרשויות הפולניות השונות. אין זה כנראה מקרה שהסובייטים בחרו דווקא בנושא הגיוס לערעור סמכותם של הפולנים על סוגים מסויימים של אזרחיהם בשטחים הכבושים. סביר להניח כי הרעיון להוציא יהודים ואנשי מיעוטים ממסגרת הגיוס בא בעקבות דברי הקיטרוג נגד היהודים שהשמיעו שיקורסקי ואנדרס באוזני סטאלין וגילויי הכוונות לפסול יהודים כבלתי-מתאימים "לצבא שלנו". מאלפת האפיזודה שאירעה למחרת יום השיחה הנזכרת, בשעת הסעודה שערך סטאלין בקרמלין לכבוד שיקורסקי ובני פמלייתו. שיקורסקי חזר לנושא השחרורים מ"פלוגות העבודה" הסובייטיות, שאינם מהירים ומקיפים דיים. אנדרס העיר כי נמסר לו באורח רשמי שביילורוסים, אוקראינים ויהודים לא ישוחררו כלל. "האם אלה אינם אזרחים פולניים?" – שאל אנדרס בתרעומת, "הרי הם לא חדלו מעולם מבחינה עובדתית להיות אזרחים פולנים, משום שההסכם שלכם עם הגרמנים בטל ומבוטל". על כך השיב סטאלין, בלי להתייחס כלל לשאלה העקרונית שהעלה אנדרס: "לשם מה נחוצים לך ביילורוסים, אוקראינים ויהודים? את הפולנים אתה צריך, אלה הם החיילים הטובים ביותר".³⁷

עוד שאלה מהותית העסיקה את הסובייטים והפכה סלע-מחלוקת בין הרשויות הפולניות והסובייטיות. בהתאם לחקיקה הסובייטית נחשבו תושבי השטחים המסופחים לאזרחים סובייטיים, ואילו לפי ההסכמים בין הצדדים היו אנשים אלה אזרחי פולין. שניות זו גרמה בהכרח להתנגשויות. ב-10 בנובמבר 1941 התלונן קוט לראשונה בפני משרד-החוץ הסובייטי כי בקאזאכסטאן נעשה ניסיון לגייס לצבא האדום אוקראינים, ביילורוסים ויהודים, בשעה שאנשים אלה הם אזרחי פולין ופטורים מגיוס לצבא האדום; וכן מונעים מאזרחים פולניים, שאינם בני הלאום הפולני, סידורי נסיעה לריכוזי הצבא הפולני למטרות גיוס.³⁸ בתשובתו מיום ה-1 בדצמבר מנסה משרד-החוץ הסובייטי לפרש את תחולת ההסכמים עם הפולנים כך שאינם מבטלים לכאורה את החקיקה שהפכה את אזרחי השטחים המסופחים לאזרחים סובייטיים. ההכרה בבני הלאום הפולני שהתגוררו בשטחים המזרחיים "מעידה על

³⁷ Documents, 11 תעודה מס' 160, עמ' 244.
³⁸ שם, תעודה מס' 143, עמ' 200-201.

רצון טוב ונכונות לפשרה מצד הממשלה הסובייטית, אך אינה יכולה בשום מקרה לשמש בסיס להכרה דומה בבני לאומים אחרים, ובייחוד אוקראינים, ביילורוסים ויהודים, כאזרחים פולנים". עם זאת אין דברי התשובה האמורים מכילים הסתייגות מזכותם של בני הלאומים האחרים משטחי המזרח להצטרף לצבא הפולני.³⁹ כמובן, עצם המעמד שניתן ללאומיות או לדת היהודית בהקשר זה מעורר שאלות נוקבות באשר לנקודת ראות המשטר הסובייטי והאידיאולוגיה הקומוניסטית, אך כמו במקרים רבים אחרים גם במקרה זה גבר האינטרס המדיני הפראגמטי על העקרונות שבהלכה. בתגובתו לתשובה הסובייטית מבהיר קוט, כי מבחינתם של הפולנים קיים שוויון זכויות מלא בין האזרחים, ללא הבדל מוצא וגזע. שוויון זה מקנה זכויות שוות לכל האזרחים בתחום החנינה, והרשות להתגייס לצבא הפולני. החוקה הפולנית אינה מכירה באפליות כלפי אזרחיה וההסכם הצבאי נותן רשות לכל אזרח פולני להתגייס לצבא פולני. על כן דוחה השגרירות את הטיעון והפירוש של משרד-החוץ.⁴⁰ בתשובה לכך קבע משרד-החוץ הסובייטי, ב-5 בינואר 1942, כי לאחר עיון בטענות השגרירות בדבר סוגי האזרחים השונים אין הוא רואה יסוד לשינוי עמדתו. בהמשך באה פיסקה ארוכה ה"מבהירה" את ההבדל בין כיבוש ובין "כניסה" של החילות הסובייטיים לשטחי המזרח של פולין, ועיקרו בכך שסיפוח השטחים התבצע "כתוצאה מביטוי הרצון החופשי של האוכלוסייה בשטחים אלה".⁴¹ חילופי האיגרות האמורים קדמו להודעה שבאה מהדרגים הצבאיים על הוצאת סוגים מסוימים של אזרחים מהגיוס לצבא הפולני, ולא ידוע לנו על מחאה רשמית כלשהי מצד גורמים צבאיים פיקודיים במחנה הפולני כלפי הרשויות הסובייטיות בעניין ההגבלות במיגזר הצבאי. קוט מדגיש שאנדרס בשיחתו עם סטאלין ב-18 במארס 1942 לא העלה כלל את עניין מניעת הגיוס של המיעוטים הלאומיים.⁴² מן החומר התיעודי והעדויות שבידינו יוצא, כי בדרך כלל לא התערבו הרשויות הסובייטיות בפועל בשום שלב משלבי הגיוס וגם לא עמדו על מילוי ההוראות האוסרות קבלת אזרחים מסוימים מבני המיעוטים הלאומיים לצבא הפולני. בוועדות הגיוס לצבא הפולני אמנם ישבו גם נציגים סובייטיים, אך אלה טיפלו בבדיקת מוצאם של המועמדים רק לעתים נדירות ועל פי רוב הסכימו להכרעות של החברים הפולנים בוועדות.

היתה תופעה אחת שהעסיקה את הרוסים וגרמה לתגובה נזעמת מצידם, וגם חייבה את הפולנים לנהוג בזהירות. ידוע לנו מקרה יחיד של תלונה סובייטית בדבר אי-מילוי הוראותיהם, והוא מכתבו של הגנרל פאנפילוב (Panfilov), סגן ראש המטה בצבא האדום, לאנדרס, הטוען שתוך הפרת סעיף 4 של החלטת הוועדה הממלכתית הסובייטית להגנת ברית-המועצות, מ-22 בדצמבר 1941, מתנהל גיוס של "אזרחים סובייטיים נמלטים".

³⁹ שם, תעודה מס' 157, עמ' 227-228.

⁴⁰ שם, תעודה מס' 163, עמ' 250-251.

⁴¹ שם, תעודה מס' 167, עמ' 259.

⁴² קוט, במברק לשיקורסקי מיום 22 במארס 1942, עמ' 291.

המכתב מביע מחאה חריפה, מפרט רשימה שמית של עשרה "נמלטים" ותובע את הסגרתם. ברשימה שבעה שמות הם יהודיים מובהקים ושלושת האחרים הם של ביילורוסים או אוקראינים. לבסוף מבקש פאנפילוב להודיע לו בהקדם על הסגרת האנשים המבוקשים כדי להביאם לדין.⁴³ מכתב זה מתייחס כנראה למקרי בריחה של מגויסים ב"פלוגות עבודה". בני "השטחים המערביים" ("זאפדניקי"), ובעיקר אוקראינים, נחשבו לאלמנט בלתי-מהימן בחזית ומשום כך כוונו ליחידות עבודה מגויסות. בידינו עדות על בריחת יהודים מפלוגות אלה שהוחזקו בתנאים קשים, למרכזי הגיוס של הצבא הפולני.⁴⁴ מדובר על אנשים שנכפתה עליהם אזרחות סובייטית, ובתוקף ההסכם הפולני-סובייטי נחשבו לאזרחי פולין כבעבר ולהלכה רשאים היו להתגייס לצבא אנדרס. הסובייטים ראו במקרים אלה עריקה מיחידות מגויסות סובייטיות ומכאן גישתם התקיפה.

אולם בדרך כלל לא הקפידו הסובייטים אם הגיוס לצבא הפולני מתבצע בהתאם להנחיותיהם. כאמור, בעדויות הרבות של מועמדים לגיוס ושל חיילים בצבא אנדרס לא מזכיר איש את העובדה, כי נדחה בשל התערבות הנציג הסובייטי או בגלל מוצאו מהשטחים המסופחים. יתר על כן, אין להבחין בהבדל כלשהו בהתייחסות למועמדים במחוזות המערביים, שאיסור הגיוס לא חל עליהם, לבין האחרים שההוראה הסובייטית מנעה כביכול את גיוסם. בידינו רשימה של מגויסים, פולנים ויהודים, כפי שהורכבה על-ידי המוסדות הצבאיים בין ה-12 ל-20 באוגוסט 1942, כלומר לקראת השלב השני של הפינוי. לפי רשימה זאת, מיסמך פולני רשמי, היחידה במינה שנמצאה בתיקיו של אנדרס, נפסלו 65 מתוך 88 יהודים שהתייצבו בפני הוועדה ו-23 נמצאו כשירים; ואילו מתוך 75 פולנים סווגו 56 ככשירים. ברשימה נמסרות גם הסיבות שגרמו לפסילה, אך בשום מקרה לא צוין שההוראות הסובייטיות הן המניע לפסילה.⁴⁵

בתזכיר מ-10.11.1942, שהעבירו אנשי ה"בונד" שפוננו עם צבא אנדרס, י' גליקסמן ופיינזילבר, לחבריהם באנגליה ובארצות-הברית, מוצאים התייחסות לפרשת האיסור הסובייטי ותגובת אנשי הצבא הפולניים. חברי ה"בונד" הצטיינו בעמדה אנטי-סובייטית תקיפה מחד ובגישה לויאלית כלפי הממשלה הפולנית בלונדון מאידך גיסא. מחברי התזכיר קובעים:

"עמדת השלטונות הסובייטיים בעניין האזרחות הקלה על הפליית יהודים מצד גורמים פולניים אנטישמיים. הביטוי הבולט ביותר לכך ניתן בתחום הגיוס לצבא הפולני. האמת היא, שעמדת השלטונות הסובייטיים תרמה למניעת האפשרות מאלפי צעירים יהודים כשירים

⁴³ KGA\24, IHGS

⁴⁴ א-ו, 03/1683.

⁴⁵ KGA/24, IHGS

להילחם, להצטרף לשורות הצבא, אולם חלק גדול מהאחריות למצב דברים זה נופל על הגורמים הצבאיים הפולניים⁴⁶.

השגריר קוט, החשיב כאמור את הדאגה ליהודים מנקודת-ראות פוליטית, למרות ההתבטאויות הסותרות המרובות, גילה גם מידה של יחס אנושי אוהד ליהודים ועסק הרבה בשאלות היהודים הפולניים בברית-המועצות. במברקו לשיקורסקי ב-10 באפריל 1942 הוא כותב:

"... 4. מן הראוי להביא לידיעת הגנרל אנדרס, כי המדיניות האנטישמית השיטתית אותה מנהל המטה ובה הצטיינו קצינים מסוימים בוועדות הגיוס, היא שירות שהם עושים בהיסח הדעת לסובייטים, המבקשים להפריד בין יהודים לפולנים לשם יצירת תקדים לנטילת השטחים במזרח..."

קוט אינו מדבר בהקשר זה על האיסור הסובייטי שכובל את ידי הפולנים, אלא להיפך, הוא מדגיש שקצינים פולנים משתפים פעולה עם הסובייטים ועושים רצונם בסילוק יהודים.⁴⁷ ברור אם כן, שלהוראות הסובייטיות לא היתה השפעה מכרעת על מדיניות והתנהגות הפולנים בתחום הגיוס. ההוראות הסובייטיות נתנו לפולנים יד חופשית ושימשו אמתלה נוחה, שעתידיה היתה להצדיק את האחוז הנמוך של יהודים בצבא כלפי חוץ. מבחינה מדינית היו הכוונות של הפולנים והרוסים מנוגדות בתכלית. הרוסים ביקשו להדגיש את הצד המדיני העקרוני בהפרדה בין חלק מתושבי המזרח ושאר אזורי פולין וליצור בכך תקדים לעתיד לבוא. השאלה אם אמנם מקיימים הפולנים את הצו הלכה למעשה ומונעים מהיהודים להתגייס לא העסיקה ביותר את השלטונות הסובייטיים, פרט לחשש לעריקה מיחידות מגויסות ומקומות הסגר. עניין גיוס היהודים ממחוזות המזרח היה חסר משמעות בעיני הרוסים, ועל כך מעידה העובדה כי בשלב מאוחר יותר לא הציבו השלטונות הסובייטיים סייגים ומכשולים בפני יהודים, יוצאי המחוזות השונים בגבולות פולין עד 1939, שהצטרפו לשורות צבא ברלינג (Berling) הפולני שנוסד על-ידי "איגוד הפאטריוטים הפולניים" (Związek Patryótów Polskich) שבהשפעת הקומוניסטים.

לעומת זאת רצו הפולנים בתמיכה על בסיס פורמאלי של ההסכמים ובהימנעות מקביעות בעלות משמעות פוליטית על עתיד השטחים בתהליך הגיוס. מעניינם היה לדחות את רוב היהודים הפונים לצבא ולהפחית את אחוז היהודים שנקלטו בו. בהתמודדות זאת בין שתי המגמות ושני הצדדים היו היהודים הנפגעים תמיד. נפגעה זכות האזרחות של חלק מהם והאפשרות להשיג תעודות פולניות, סיוע חומרי, אשרות יציאה מברית-המועצות וזכות לגיטימית לגיוס במסגרת הצבא. אנשי הצבא הפולניים היו חלוקים בנוגע לפירוש הפוליטי של

⁴⁶שם, KOL 25\24.
⁴⁷קוט, עמ' 305.

ההוראות הסובייטיות, אך אימצו להם ברצון את הגישה הסלקטיבית תוך הוספת אמצעי נישול משלהם.

3. הצעת "הלגיון היהודי" ו"היחידה היהודית בקולטוביאנקה" (Koltubanka) פרשה מיוחדת שזכתה בשלב מסוים לעיון והתייחסות מצד גורמים פולניים ויהודיים כרוכה ברעיון להקים "לגיון יהודי" נפרד במסגרת צבא אנדרס בברית-המועצות. ההצעה הועלתה בעת ובעונה אחת על-ידי שני פעילים בתנועה הרוויזיוניסטית בפולין שבין שתי המלחמות, עורך-הדין ד"ר מארק קהאן והמהנדס מירון שסקין. שניהם היו כלואים במחנות בברית-המועצות, שוחררו בעקבות ההסכם הפולני-הסובייטי והגיעו לריכוזים הראשונים של הצבא הפולני המתארגן. הם הציעו את תוכניתם בנפרד, בלי שידע האחד על יוזמת רעהו, ורק לאחר שנפגשו ניסו לממש את רעיונם בכוחות משותפים.

מארק קהאן נשלח לריכוז שבטוצק.⁴⁸ הוא מצא יחסים מעורערים בין הפולנים והיהודים במחנה, שלבשו לעתים צורה של קטטות אלימות. מצב דברים זה הניע אותו – לפי דבריו – לחשוב על הצורך בהפרדה בין החיילים היהודיים ואנשי הצבא הפולניים ומכאן על הקמת "לגיון יהודי" במסגרת צבא אנדרס. הוא היפנה את הצעתו לגנרל מיכאל טוקאז'בסקי-קאראשיביץ' (Michal Tokarzewski-Karasiewicz), שהיה מפקד הכוח בטוצק וממכריו עוד מימי פולין העצמאית. לפי קהאן גילה טוקאז'בסקי עניין ברעיון היחידה היהודית והבטיח לדון בהצעה עם אנדרס. בעקבות שיחה זו הוזמן קהאן למטה הצבא בבוזולוק, שם פגש את שסקין וזה מסר לו על שיחת הבהרה ראשונה, שקיים כבר עם אנדרס ביוזמתו, בדבר אפשרות להקים יחידה יהודית בצבא המתארגן. אין בידינו חומר המלמד על המניעים של שסקין להעלאת ההצעה.⁴⁹ שני היוזמים טענו לאחר המלחמה, כי בהעלותם את רעיון הלגיון ראו לנגד עיניהם את התפקיד שעשוי כוח צבאי יהודי למלא במערכה הצפויה בארץ-ישראל. קוט מציין, כי היוזמים חשבו על היחידה ככוח שעתיד להגיע לזירה בארץ-ישראל.⁵⁰ הדעת נותנת, כי שני היוזמים, בעלי עבר ציוני-לאומי, אמנם קיוו שהיחידה תיהפך בבוא העת לגורם במערכה לאומית יהודית, גם אם המניע הבלתי-אמצעי להקמתה נבע מסבך היחסים והבעיות שבין היהודים והפולנים בשורות הצבא המוקם.

אין בידינו החומר בכתב שהגישו קהאן ושסקין וגם המועד המדויק של היוזמה בה נקטו השניים אינו ידוע. מעדותו של קהאן ומדברי הרב רוזן-שצ'קאץ',⁵¹ רב צבאי בצבא אנדרס

⁴⁸ ראה עדותו של מארק קהאן, א-ו, 03/2863.

⁴⁹ החומר הרב נוגע לשסקין, המצוי בתיק אנדרס בארכיון שיקורסקי, הכולל ביוגרפיה קצרה על האיש ודוחות שוטפים שהעביר למטה הצבא על הלכי-רוח בציבור בארץ-ישראל ובעיתונות העברית, בעיקר בפלגים השמאליים הקיצוניים ביישוב, אינו עוסק כלל בפעילותו בעניין "הלגיון" והמניעים לפעילות זו. ראה תיק 24/KGA.

⁵⁰ קוט, במכתב לשר החוץ הפולני מה-5 בינואר 1942, עמ' 249.

⁵¹ ראה ספרו של רוזן, Leon S. Rozen, *Cry in the Wilderness*, N.Y-Tel-Aviv, 1966 (להלן – רוזן).

שהיה מקורב לבעלי ההצעה, מתקבל הרושם, כי התוכנית נועדה לרכז את כל היהודים שנתקבלו לצבא ואת כל המבקשים להתגייס ביחידה נפרדת, בה ישמשו יהודים כחיילים וקצינים, ופולנים יהיו רק בדרגים צבאיים בכירים של הכוח, או בתפקיד פיקודי ראשי. כיוון שהבירורים על היחידה הנפרדת התנהלו זמן ניכר לפני בואו של שיקורסקי למוסקבה, וגם לפי סימנים נוספים, אפשר להניח כי היוזמה הועלתה לראשונה בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1941.

לאחר בואו של קהאן לבוזלוק קיבל אנדרס את שסקין לשיחה נוספת ובה הבהיר, כי תוכנית "הלגיון היהודי" היא פוליטית בעיקרה ועל כן שייכת לתחום סמכויותיו של השגריר קוט.⁵² לפיכך נסעו השניים לקויבישב ונפגשו עם קוט. לפי קהאן, דחה השגריר את ההכרעה עד מועד בואו של שיקורסקי, עמו רצה כנראה לדון בהצעה. התשובה שמסר קוט לאחר זמן היתה שלילית מוחלטת. הפולנים דחו מכל וכל את ההצעה בדבר הקמת יחידה יהודית נפרדת במסגרת צבאם בברית-המועצות.

קהאן משער, כי שאלת ה"לגיון" נידונה בשיחות שיקורסקי-סטאלין וגם הוכשלה בפורום זה. הוא מניח, כי סטאלין התנגד לתוכנית וקוט מצדו לא העז להגן על ההצעה נוכח ה"לאו" של סטאלין.⁵³ אולם להשערה של קהאן אין יסוד במציאות, אין להניח שהפולנים ייחסו להצעה חשיבות עד כדי כך שמצאו לראוי להביאה לפגישת הפסגה עם סטאלין. מכל הידוע לנו מסתבר, כי הפולנים לא נהגו להעלות בפני הסובייטים שיקולים פנימיים הנוגעים להרכבו ומבנהו של צבאם וראו תחום זה כנתון להכרעה פולנית בלעדית. בידינו רשימות מלאות של הפרוטוקולים משיחות הפולנים עם סטאלין ומלוויו, ואין למצוא במיסמכים אלה זכר לרעיון היחידה היהודית בצבא הפולני. מצויות התייחסויות מצד אישים פולניים – וביניהם אנדרס וקוט – לרעיון היחידה הנפרדת, אך בשום מקום לא נאמר כי היתה קיימת דעה סובייטית בנידון וכי לשיקול הסובייטי נועד תפקיד כלשהו בקבלת ההכרעה הפולנית.

ברור אפוא, שההחלטה נתקבלה על דעת רשויות פולניות. קהאן גורס שחלק מאנשי הצבא הבכירים, ובכלל אנדרס, תמכו ברעיון היחידה, וההכשלה באה מצד קוט. גירסה זאת מתאשרת רק בחלקה. נכון, כנראה, שקצינים מסוימים בצבא אנדרס חייבו את הרעיון מתוך מניעים מנוגדים. לעומת זאת לא היו חילוקי-דעות בעניין זה בין אנדרס וקוט, ושניהם שותפים היו להכרעת הדחייה. קוט מוסר, כי ב-24 באוקטובר 1941 נערך בשגרירות בקויבישב דיון בעניין זה בהשתתפות נציגי היהודים (אנשי ה"בונד" וללא ספק גם לודביק זיידמאן, שהיה יועץ השגרירות לענייני יהודים). בהתייעצות זאת השתתף גם אנדרס והוא שמנע את הקמת היחידה היהודית הנפרדת.⁵⁴

⁵² ראה אי-ו, 03/2863.

⁵³ שם.

⁵⁴ קוט, עמ' 436.

לעומת זאת נכונה הדעה של קהאן, כי נוצרה חזית יהודית רחבה של מתנגדי התוכנית. לדבריו⁵⁵ נמנו היהודים המרוכזים בבוזולוק עם מעמד האמידים בפולין העצמאית, והם חששו שהקמת ה"לגיון" תפקיע את זכויותיהם לאזרחות פולנית ואולי תמנע את החזרת רכושם לאחר המלחמה. ככל הנראה נכון הדבר שבקרב היהודים בבוזולוק היה שיעור גבוה של מתבוללים ובעלי רכוש בעבר, שמטעמים אישיים הסתייגו מרעיון ההפרדה. אנשי ה"בונד", שהשפעתם היתה ניכרת בחוגי השגרירות, נקטו עמדה עקרונית תקיפה נגד ההצעה. ב-16 באוקטובר 1941 הגיש לוציאן בליט, מחברי ה"בונד" הבכירים שנקלעו לברית-המועצות, תזכיר לגנרל אנדרס, "בעניין התוכנית ליצירת יחידות צבאיות מבין יהודים, אזרחי פולין, בשטח ברית-המועצות".⁵⁶ בליט מציין, כי ממטה הצבא נמסר לו שמספר היהודים המתנדבים לצבא עולה על תשעה אחוזים, כלומר על חלקם היחסי באוכלוסיית פולין שלפני המלחמה. "עובדה זאת שצריכה היתה לשמח כל פאטריוט אמיתי...", קובל בליט, "עוררה כנראה שורה של קשיים בעלי אופי פסיכולוגי בקרב המארגנים והמפקדים ביחידות השונות בצבאנו בשטחי ברית-המועצות. המניע לכך אמור להיות הלכי-רוח אנטישמיים, אשר מופיעים אצל החיילים הפולנים בעוצמה רבה או פחותה יותר". בחוג אנשי המטה – טוען בליט – מבקשים מוצא מהאווירה האנטישמית השוררת בצבא על-ידי ניסיון להפנות את החלק "המיותר" של המתנדבים היהודיים לפלוגות עבודה, או על-ידי הקמת יחידות יהודיות מיוחדות. נודע לו שמגמות אלו זכו לתמיכתם של עסקנים יהודיים אחדים, השייכים לפלג לאומי קיצוני. לדעתו מעוניין דווקא השלטון הנאציאונאל-סוציאליסטי, המשעבד את פולין, בהפרדה על רקע גזעי ולאומי, והקמת יחידות יהודיות נפרדות תתפרש בהכרח כניצחון מוסרי ופוליטי של הנאצים. הכרעה בעניין זה היא אחריות כבדה שנוטל על עצמו הפיקוד הפולני קבל העולם. הנאציאונאליסטים היהודיים חותרים להקמת "גיטו יהודי בצבא הפולני", אך הדבר מנוגד הן לאינטרס הממלכתי הפולני והן לשאיפות הכנות לקיום ביחד "המפעמות בלב המוני העובדים היהודיים בפולין".

קוט, כדרכו, קבע את עמדתו מתוך שיקולים מדיניים. לדידו עתידה היתה היחידה הנפרדת לשרת את מגמות הפיצול הסובייטיות, ומאידך גיסא תעורר ההפרדה הדים קשים בארצות החופשיות, ובייחוד בארצות-הברית. למרבה הפליאה מצויים, לפי קוט, בין יוזמי הרעיון ותומכיו "נציגים הרוויזיוניסטים-הז'בוטינסקאים, עורך דין ק' מווארשה והמהנדס ש' מווילנה..., וקצינים הידועים כאנטישמים האמורים לתמוך באורח פעיל ביצירת יחידות יהודיות נפרדות".⁵⁷

⁵⁵ א-ו, 03/2863.

⁵⁶ העתק מהתזכיר מסר לוציאן בליט למחבר בזמן שהותו בלונדון, בספטמבר 1976.

⁵⁷ קוט, עמ' 164-165.

לדברי הרב רוזן יש להבדיל בקרב צבא אנדרס בין שלושה סוגים של תומכים ברעיון ה"לגיון היהודי": א. ידידים אמיתיים, שביקשו לסייע ליהודים ולעודד את שאיפותיהם הלאומיות; ב. קבוצה של קצינים, תומכי המשטר הישן, שהתקנאו בשיקורסקי ובאנדרס וקיוו שעל-ידי תמיכה בלגיון ירכשו את אהדתם של חוגים יהודיים בארצות חוץ; ג. קבוצה של אנטישמים שסתם רצו לסלק את היהודים מהצבא באמצעות "לגיון יהודי".⁵⁸

אנדרס מתייחס להצעת היחידות היהודיות הנפרדות בשני מקרים. בספרו הוא כותב: "... שורה של עסקנים יהודיים רצתה להבליט את הייחוד היהודי. בעניין זה פנו אלי שני הנציגים המובהקים של יהודי פולין, אלטר וארליך. לאחר שיחות רבות הודו בפני, כי התוכנית שלהם היא בלתי-מציאותית משום שהייתי נאלץ להקים גם יחידות אוקראיניות או ביילורוסיות. אני קבעתי עמדה, שאם אנו יוצרים המשך לצבא הפולני, יכולים להיכלל בו כל האזרחים בלי הבדל דת ולאומיות".⁵⁹

הוא מצטט קטע ארוך מתוך מכתב שקיבל ממנהיגי ה"בונד", אלטר וארליך, ב-31 באוקטובר 1941, ובו מצדדים הכותבים בגירסתו, כי יש לקיים ארגון צבאי אחיד, שבו ימצאומקום יהודים ופולנים על בסיס של שוויון זכויות, ו"התפקיד המרכזי של צבא זה הוא מאבק מזוין למען פולין חופשית ודמוקרטית, מולדת משותפת לכל אזרחיה...".⁶⁰ אנדרס מפרש מכתב זה כנסיגה מתוכניותיהם הקודמות וקבלת הגירסה שלו.

פעם שנייה נוגע אנדרס בשאלה זאת בראיון לעיתונאי פולני ב-1967, בזה הלשון: "עוד בברית-המועצות פנו אלי מנהיגים יהודיים בבקשה לייסד יחידות יהודיות. סירבתי, כי מתוך עקביות הייתי צריך להקים יחידות נפרדות אוקראיניות וביילורוסיות, דבר שהיה בברית-המועצות בלתי-רצוי ביותר. התנהגות זאת היתה מוכיחה הימצאות של יהודים, אוקראינים וביילורוסים בצבא הפולני שבברית-המועצות, דבר שהסובייטים רצו למנוע".⁶¹

אין יסוד, כמובן, לדברי אנדרס שאלטר וארליך היו כביכול היוזמים של רעיון היחידות הנפרדות והם נטשו את התוכנית בהשפעתו. קוט, שמבליט בכוונה כל מעידה של יריבו אנדרס, מעיר כי דבריו של המפקד על אלטר וארליך "אינם תואמים כמובן את האמת".⁶² אולם אין להניח, כי אנדרס היה מעוניין להטעות במתכוון במקרה זה וסביר יותר שדבריו נאמרו בשגגה. הוא לא הבין מאומה בעמדות וחילוקי הדעות הרעיוניים שבין החטיבות המרכזיות בציבוריות היהודית בפולין, ולכן היה מסוגל לייחס למנהיגי "בונד" רעיון חסר-שחר מבחינתם. אולם מותר להניח, כי הטענה על המגעים שקיים אנדרס עם אלטר וארליך אינה מצוה מן האצבע. בספרו הוא משבח את מנהיגי ה"בונד" כפאטריוטים נאמנים למולדת

⁵⁸ רוזן, עמ' 79-80.

⁵⁹ אנדרס, עמ' 99.

⁶⁰ שם, עמ' 99-100.

⁶¹ General Anders, *Zycie i chwala*, London, 1970, p. 63

⁶² קוט, עמ' 164.

הפולנית, אך ברשימה שלא נועדה לפירסום מתגאה אנדרס כך, שהשליך את שני המנהיגים מחדרו.⁶³ אלטר וארליך ביקשו כנראה להשפיע על המצב בצבא, להביא להרגעה במתיחות שבין היהודים והפולנים, והציעו הצעות בעניין זה. פנייה זו התערבבה כנראה אצל אנדרס עם רעיון היחידה הנפרדת, וכך נרשמה הגירסה המופרכת.

בשלב מאוחר יותר נאלץ גם קהאן עצמו להתכחש לתוכניתו. ב-29 במארס 1942 שלח לאנדרס הצהרה בכתב לאמור, כי ההצעה שהגיש בזמנו יחד עם שסקין בדבר יחידות צבאיות יהודיות נפרדות מחייבות עתה רויזיה, וזאת לאור השינויים שחלו במצב הפוליטי. השיטות הסובייטיות שחותרות לנטילת האזרחות הפולנית מידי היהודים, ולמניעת גיוסם של יהודים לצבא הפולני, מכוונות גם לפגוע בשלימות הגבולות של המדינה הפולנית – והן מחייבות יתר אחדות, ועל כן "אין מקום להעלאת האינטרסים היהודיים המיוחדים". בשולי ההצהרה מוסיף קהאן, כי מיסמך דומה שלח גם לפרופסור קוט, לקויבישב. ואמנם, במברק שנשלח למשרד-החוץ הפולני בלונדון ב-25 במארס 1942 מציין קוט, שק' מסר לו בכתב על ביטול הצעתו בדבר יחידות יהודיות, "משום שהסובייטים אוסרים עכשיו על קבלת יהודים לצבא הפולני והם עלולים לנצל את העמדה הרוויזיוניסטית כחיזוק לתפיסתם".

בעדותו המפורטת אין קהאן מזכיר את מכתבו לאנדרס ואת ההצהרה שמסר לקוט והכחשתו באוזני הרב רוזן את דבר שיגור המכתב עומדת בניגוד לעובדות המתאשרות בתיעוד שבידינו.⁶⁴ בדברי הלוואי לספרו של הרב רוזן Cry in the Wilderness, שהופיע ב-1966, כותב קהאן: "... אילו ניסיונם להקים 'לגיון יהודי' היה זוכה להצלחה, היה הדבר משנה את כל ההיסטוריה היהודית".⁶⁵ קביעה זאת שלו היא בבחינת הגזמה מופלגת. ואילו קוט טוען במכתב ששלח בשנת 1951 לרב רוזן: "... את בעיית הלגיון היהודי שלא הוקם אני יודע מקרוב והיום אני בדעה, שהוא היה נבלע כולו במחנות סובייטיים ואיש ממנו לא היה מגיע לא לפולין ולא לארץ-ישראל".⁶⁶

בנוסף לניסיון להקים "לגיון יהודי" כללי היו בצבא אנדרס תופעות מקומיות וזמניות של ריכוז יהודים ביחידות מיוחדות. ד' כץ, מהנדס חשמל בעל ניסיון מקצועי רב, מספר בעדותו כי נקלע ליחידה רזרווית שריכזה בעלי מקצועות חופשיים (רופאים, מהנדסים, עורכי-דין וכדומה).⁶⁷

⁶³ KGA\24, IHGS. ברשימה זאת מוסר אנדרס, שאלטר וארליך דרשו למנות מפקדים יהודיים בצבא. ייתכן שאנשי ה"בונד" ביקשו לקבוע יהודים כממונים על פעילות תרבותית נפרדת בצבא, דבר שעלה בקנה אחד עם התפיסה האידיאולוגית של ה"בונד".

⁶⁴ רוזן מספר בספרו, כי בעת ביקורו בישראל ביולי 1963 נפגש עם ד"ר קהאן ושאל אם נכון הדבר ששלח מכתב לקוט בו מסר על ביטול הצעתו בדבר הקמת ה"לגיון". לדברי רוזן דחה קהאן בתוקף את טענתו של קוט. לדבריו "מעולם לא כתב מכתב כזה לקוט או לאיש זולתו ודחה אפילו את האפשרות של מחשבה על כך. הוא מעולם לא הביע ספק בתוכנית הלגיון". לאמיתו של דבר מצוי מכתב כתוב בכתב ידו של ד"ר קהאן ובחתימתו, שבו הוא מודה כי בנסיבות הקיימות אין הוא רואה את הצעת הלגיון כדבר במקומו והוא מבטלה. באותו מכתב רשום גם שמכתב דומה הוגש לפרופסור קוט. ראה KGA\24, IHGS.

⁶⁵ רוזן, עמ' 236.

⁶⁶ שם, עמ' 231.

⁶⁷ אי-ו, M-2/D-11.

כך התייצב ביאנגי-יול (Yangi-Yul), ובמאי 1942 הופיע בפני ועדה רפואית ונפסל כיהודי, בו בזמן שפולנים "פגומים, עקומים, גיבנים, בעלי עין אחת" קיבלו כולם סוג בריאות המכשיר אותם לשירות צבאי. אולם בתור מהנדס לא הורחק האיש כליל אלא נתקבל לפלוגה של אזרחים-מומחים בחסות הצבא.⁶⁸ התיאור שמוסר כך על התנאים והמשטר ביחידה קודר ביותר. היו בה כ-60 איש, "סולידיים מבחינת הגיל והמקצוע כאחד", ומרבית מפקדיה פולנים גסי-רוח שהפגינו "אנטישמיות מחושבת" ופוגעת. ליחידה לא ניתן מזון במידה מספקת, כך שהאנשים סבלו תמיד מרעב. לא קיבלו שמיכות, לבוש, אוהלים תקינים וישנו על האדמה ממש. איש לא דאג להשוות את תנאיהם עם אלה של חיילים רגילים. גם לא היה ידוע מה יהיה בסופה של היחידה, וכאשר אחד האנשים פנה בעניין זה לקצין בכיר בדיוויזיה תשובתו היתה, לפי כך: "כן, צריך יהיה לערוך בחינות, לבדוק את הדיפלומות, חלק נפזר ולאחרים נקים שני אוהלים, שיתפגרו להם לאט ברעב". כך מעיר במרירות, שריכזו את היחידה מתוך הנחה ש"הצבא צריך לפרוס את חסותו על האינטליגנציה בארץ הכיבוש, אך למעשה "החסות" היתה זהה עם "שיטת עינויים". בסוף יוני 1942 שמו קץ ליחידה. כ-10-12 אנשים נתקבלו לצבא, והיתר, "אנשים עניים, תשושים, שהיו כלואים במחנות ובבתי-סוהר בשל נאמנותם לפולין ונאחזו בצבא כבקרש הצלה אחרון – פוזרו לכל רוח".

את היחידה היהודית, ששמה נודע בצבא, היווה הגדוד היהודי כקולקטוביאנקה, כפר בקרבת טוצק, שבו רוכזו החילות הפולניים המקצועניים, כגון השריון. קהאן טוען, כי קולטוביאנקה באה להדגים או להקדים במישור מקומי ומוגבל את תוכנית "הלגיון היהודי".⁶⁹ לפי דבריו פנה אליו הקולונל ליאופולד אוקוליצקי (Okulicki) והציע להקים באטאליון יהודי מבין היהודים המשרתים בצבא. אם ניסיון כזה יעלה יפה – אמר אוקוליצקי – אפשר יהיה להקים יחידות נוספות כאלה. נערכה התכנסות מיוחדת, שבה הוסברה המגמה שלשמה הוקמה היחידה, וקולונל יאן גאלאדיק (Galadyk), שהיה ידיד יהודים, קיבל בהתנדבות את הפיקוד על היחידה היהודית. קהאן מוסיף, שצעד זה של קולונל קאלאדיק העיד על מסירות מיוחדת מצידו, כי בדרך כלל פיקד על גדוד קצין בדרגת מאיור. בין היהודים והפולנים שררו, לפי קהאן, יחסים תקינים. אולם גם אצלו התמונה האידיאלית משתבשת על-ידי העובדה, שלפני המעבר מטוצק לקולטוביאנקה נלקחו המדים מהחיילים היהודיים והם נשלחו לבושי קרעים וחסרי ציוד. קהאן נוטה לראות בתקרית זו צעד מרושע של קצין פולני, יהודי מומר, שהפגין בכך את יחסו העוין ליהודים, אך אין כאן לדעתו הוכחה לקו מדיני מכוון של הפיקוד הצבאי הפולני; אדרבה, הניסיון של קולטוביאנקה הצליח, ואם לא היה לו המשך כמתוכנן אחראית לכך גם במקרה זה גישתו השלילית של קוט.⁷⁰

⁶⁸ ש.מ.
⁶⁹ א.י.ו., 03/2863.
⁷⁰ ש.מ.

אולם תיאור זה נוגד בכל פרט ופרט את התמונה המקיפה של הרכבת הגדוד היהודי והתנאים בקולטוביאנקה שמוסר הרב רוזן-שצ'קאץ' בספרו.⁷¹ כאמור, רב זה היה מקורב ליוזמי רעיון הלגיון ונתן את ברכתו ואת תמיכתו לתוכניתם. ד"ר קהאן אף הוסיף לספרו האמור של רוזן דברי הסכמה משלו. לפי הרב רוזן-שצ'קאץ' הוקם הגדוד היהודי, שהופרד והועבר לקולטוביאנקה, בסוף אוקטובר 1941, כלומר זמן ניכר לפני שהוכרע עניין הלגיון לשלילה. להקמת הגדוד קדם סילוק היהודים מטוצק, שנערך לפי שיטה גסה שהפגינה את האנטישמיות בגלוי. החיילים נצטוו להסתדר וקצינים צעירים, שעליהם אמר המחבר שגם הם זה עתה יצאו ממחנות סובייטיים, פקדו על "כל בני דת משה" לצאת מן השורה. היהודים עברו לאחר מכן מיון בוועדה רפואית נוספת ורובם הורחקו מהצבא. צורה זאת של סילוק היהודים מטוצק הגיעה לידיעת קוט והוא קובל עליה באחת הדוחות שלו.⁷²

המביצע של הרכבת הגדוד בקולטוביאנקה נשא, לפי רוזן-שצ'קאץ', אופי של "גיטו בפועל". כאשר הרב מחה נגד היחס המחפיר, תוך סיכון עצמי, טען הקולונל גאלאדיק בהצטדקות: "הם עשויים להיות מאושרים יותר בקסרקטיני הגיטו מאשר בישיבה יחד עם אנטישמים והיטלראים".⁷³ נוכח המחאה נערך מיפגש והקצינים ניסו להצדיק את צעדם.

לדברי הרב רוזן התעללו בחיילים יהודיים לקראת המעבר לקולטוביאנקה. למשל, ניתנו להם נעליים קטנות מדי וחיילים רבים נשארו יחפים. קולטוביאנקה עצמה היתה, לדבריו, החלפת גיטו במימדים זעירים שבטוצק "גיטו גדול יותר", שמנה יותר מאלף איש.⁷⁴ נוכח הידיעות המרעישות שהגיעו מקולטוביאנקה ביקש אוקוליצקי מהרב רוזן-שצ'קאץ' לעבור לשם, אך בעיני אוקוליצקי היה המתרחש בקולטוביאנקה, לדברי הרב, "עניין שבין היהודים ולא עניין של אנטישמיות בצבא".⁷⁵ הרב מצא את היחידה היהודית במצב של שפל פיזי ומוראלי. החיילים נאלצו להתקין לעצמם מחפורות תת-קרקעיות באדמה הקפואה והמאובנת ובקור של 40° צלזיוס מתחת לאפס. מלאכתו הראשונה היתה להביא לקבורה את המתים הרבים במקום. המטבח הצבאי שבידי הפולנים נהג "לשכוח" או סתם סירב לחלק לעתים מנות מזון ליהודים. ביחידה היו גם מפקדים יהודים, ורק קפטן פולני אנטישמי אחד שפיקד על הגדוד כולו. הקולונל גאלאדיק ישב בקולטוביאנקה, אך לא כמפקד היחידה היהודית אלא כמפקד הבסיס הצבאי הכללי במקום. הרב רוזן-שצ'קאץ' מאשר שגאלאדיק היה בעל רצון טוב וגילה יחס אוהד ליהודים, אך האיש, מנאמני המחנה של פילסודסקי, לא הגיע לקולטוביאנקה מרצונו החופשי אלא נשלח לשם על-ידי תומכיו של שיקורסקי, כאל מקום גלות. היהודים סבלו ללא הרף מחבריהם הפולנים שבמחנה. "על החיילים היהודים נאסר – מספר רוזן-

⁷¹ראה הפרק אצל רוזן, "A Ghetto for Jews in Totzkoye", עמ' 82-99.

⁷²קוט, עמ' 436.

⁷³רוזן, עמ' 87.

⁷⁴שם, עמ' 88.

⁷⁵שם, עמ' 92.

שצ'קאץ' – לעבור דרך רחוב שבתחום המחנה הפולני... חייל יהודי סבל שם השפלות פיזיות ומוסריות מהסוג האנטישמי הגרוע ביותר.⁷⁶ לפי רוזן-שצ'קאץ' היו מזכירים את קולטוביאנקה, במטה הצבא בחיך צ'ני, ואילו היהודים ראו בה אישור לשפל מעמדם.

הידיעות על קולטוביאנקה הועברו לארצות חוץ.⁷⁷ לפי דברי הרב רוזן הן זכו לפרסום בארצות החופשיות, אך אין הוא מוסר היכן ומתי פורסמו הדברים. על ההדים שעוררה כנראה קולטוביאנקה בארצות החופש ידוע לנו מהמברק ששיגר שיקורסקי מלונדון למטה הצבא הפולני בברית-המועצות ב-19 במארס 1942. גנראל אנדרס נשאל אם "הוקם או קיים באותו זמן לגיון יהודי" במסגרת הצבא הפולני בברית-המועצות, ונצטווה להשיב על כך במברק חוזר.⁷⁸ מברק התשובה נשלח ב-22 במארס בחתימת הגנראל בוהוש-שישקו, ובו נאמר: "אני מדווח כי בצבא הפולני בברית-המועצות לא היה ולא קיים עתה לגיון יהודי".⁷⁹

את גירסתו על קולטוביאנקה העביר קוט לשיקורסקי בדין-וחשבון ששלח לתקופה שבין ספטמבר 1941 ו-13 ביולי 1942. הוא מתאונן שהצבא לא היה מוכן לקבל את הצעות השגרירות מטעם זה שהשגרירות מודרכת על-ידי שיקולים פוליטיים ומתפקידו של הצבא להתרחק מפוליטיקה. למעשה, טוען קוט, במסווה של אפוליטיזציה ניתן מקום ליוזמות פוליטיות מפוקפקות:

"בצורה קשה ביותר התנקמה הפוליטיקה האנטישמית, המנוהלת בראש ובראשונה בטוצק, מושב הדיוויזיה ה-6 ומרכז הרזרווה. לאחר דיונים עם כמה רוויזיוניסטים יהודים שחלמו על לגיון יהודי, ועוד במולדת נהנו מאהדה והשפעה בחוגים צבאיים, הוחלט שם להפריד את היהודים ליחידות מיוחדות. הדבר התבצע בצורה בולטת – בפקודה של קצין צעיר 'יהודים לצאת' – ביום 7 באוקטובר. לאחר מכן כיוונו את היהודים המופרדים לקולטוביאנקה בפקודו של קצין המוכר כאנטישמי. בעקבות זאת הוחל גם ביחידות אחרות בהפרדת יהודים או בשחרור המוני, ללא אבחנה מי מהם נמנה על האלמנט הבלתי-מהימן, וסילוקו של מי יעורר תרעומת מזיקה למדיניות הפולנית. אחד האנשים הבכירים במטה⁸⁰ היה הפאטרון של השיטה, בה התחברו המגמות של האנטישמים אם אמביציות הרוויזיוניסטים. הוא אף קיים דיונים עם מנהיג הרוויזיוניסטים מווארשה".⁸¹

אין ספק שדרכו של קוט להדגיש את השותפות שבין הרוויזיוניסטים והאנטישמים אינה מקרית. בעיני קוט נחשבים הרוויזיוניסטים לגורם שזכה לתמיכה וסיוע של משטר הסאנאציה

⁷⁶ שם, עמ' 93.

⁷⁷ לפי רוזן, האיש שהעביר את הסקירה של קולטוביאנקה לארצות חוץ היה העיתונאי הפולני ממוצא יהודי

ברנארד זינגר, ראה רוזן, עמ' 151.

⁷⁸ KGA\24, IHGH.

⁷⁹ שם.

⁸⁰ הכוונה ללא ספק לקולונל אוקוליצקי, שהוצנח לפולין אחרי מרד הנפל הפולני בווארשה בשנת 1944, והיה

מפקד הארגון הצבאי במחתרת הפולנית הכפופה לממשלת הגולים בלונדון (Armia Krajowa). לאחר

המלחמה נאסר אוקוליצקי, נשפט על-ידי הסובייטים והוצא להורג.

⁸¹ קוט, עמ' 436.

השואה עליו ואינו מחמיץ שום הזדמנות כדי לכרוך אותם יחד עם האנטישמים המצויים, לדעתו, בעיקר בקרב תומכי הסאנאציה. אך גם אם נתעלם מהגישה המגמתית המודגשת של קוט, עדיין יש לדחות את הטיעון האפולוגטי של קהאן. אין ספק שתיאור קולטוביאנקה כמימוש חלקי או שלב ראשון בתוכנית הלגיון היא מופרכת לחלוטין, ואין לה דבר עם המציאות החמורה, שמצאה את ביטויה בתיאוריו של הרב רוזן-שצ'קאץ' ועדים אחרים.⁸²

נשאלת עוד שאלה: מה עלה בגורל הגדוד היהודי בקולטוביאנקה. הרב רוזן טוען כי בזמן שהצבא הפולני בברית-המועצות עמד לפני המעבר לאסיה המרכזית במאי וביוני 1942 "חוסל באורח אוטומטי הגיטו בקולטוביאנקה" ומרבית היהודים משם, כמו מיחידות אחרות, הוצאו משורות הצבא. אולם מספר קטן הצליח להישאר בצבא באסיה הסובייטית עד אוגוסט 1942 ופונה עם האחרים. הרב רוזן אינו מבהיר מה היה מספר היהודים בקולטוביאנקה שנשארו בצבא ובאיזה יחידה שירתו חיילים אלה לאחר הפינוי לאסיה.⁸³

מצויה בידינו עדות אחרת בנוגע לשלבים האחרונים של הגדוד היהודי בקולטוביאנקה.⁸⁴ מאיר לוסטגארטן, שקטעים מעדותו הובאו כבר בהקשר אחר, מספר: "בסוף חורף 1942 עזבנו כולנו את המחנה והועברנו ברכבת לאוזבקיסטאן שבאסיה המרכזית, לעיר גוזאר (Gusar), בגבול אפגאניסטאן. אחרי כמה שבועות הגיע לשם גם באטאליון החיילים היהודיים מהכפר קולטוביאנקה. כאשר הוצאו החיילים היהודיים משורות הצבא הפולני בטוצק, כוונתם של המפקדים הפולניים היתה להיפטר מיהודים בצבא, שיעלמו מעיניהם. הם לא קיוו, כי היהודים המסכנים האלה, שגורשו מן הצבא, יגיעו לרמה יותר גבוהה מזו של הפולנים בצבא. הפולנים השתוממו כאשר ראו לפתע יהודים במדי הצבא הפולני, כולם כאחד נראים יפה, מלובשים היטב וצועדים זקופי קומה, לקצב השירים שבפיהם".

מסתבר איפוא, שבמשך הזמן חל שיפור ניכר במצב הגדוד היהודים בקולטוביאנקה. מותר להניח, כי התמורה התחוללה עקב הטבת התנאים החומריים הכלליים בצבא הפולני בשנת 1942, אך השינוי בא גם עקב סילוקו של המפקד האנטישמי מהיחידה והתערבות של גורמים מבחוץ. עם השיפור גברו כנראה הרצון והשאיפה של היהודים להוכיח את כושרם ונוצר מעין פאטריוטיזם של יחידה יהודית. בנקודה זו בא לביטוי החיוב שהיה טמון בהקמת יחידות יהודיות בעלות סיכוי להתפתחות עצמאית במסגרת הצבא הפולני. מהעדות ברור, שהקביעה של הרב רוזן על חיסול הגדוד בטרם פונה לאסיה המרכזית, אין לה יסוד; עם זאת גם אין לדעת מהעדות של לוסטגארטן אם נערך "טיהור" בגדוד בקולטוביאנקה, כשם שנערך ביחידות אחרות בצבא הפולני.

⁸² אי-ו, 03/702.

⁸³ רוזן, עמ' 216.

⁸⁴ אי-ו, 03/702.

לוסטגארטן מוסר, כי גם בגוזאר היו ניסיונות להתנכל לגדוד היהודי. אולם בשלב זה היוותה היחידה היהודית גוף מלוכד שידע להגן על עצמו. בהמשך הדברים מספר לוסטגארטן: "זמן קצר אחרי שהגיע לגוזאר הבאטאליון מקולטוביאנקה, גם אני הועברתי לשם בתור מדריך, הרגשתי היתה משונה. מסביבי ראיתי פרצופים עם אפים ארוכים, טיפוסים שמיים, שיחות התנהלו באופן חופשי בידיש, בערבים התרכזו החיילים במקום אחד ושרו שירים עממיים בידיש, וזה היה בבחינת צבא פולני. לא הכרתי בצעירים אלה את הטיפוסים מהרחוב היהודי בארצות הגלות. כאשר הסתכלתי בהם מקרוב הבנתי, שתכונות של היהודי בארצות הגולה (פחד, מורא) אינן תכונות של יהודים במובן הכללי. התחלתי אז להאמין שיהודים מסוגלים גם להיות חיילים טובים כאשר ירגישו את עצמם כעם חופשי".

לדברי לוסטגארטן פונה הגדוד היהודי מגוזאר ברכבת לקראסנובודסק (Krasnovodsk) שעל שפת הים הכספי. משם הפליגו החיילים באנייה לנמל פהלווי (Pahlevi) בפרס והגיעו לשם זמן קצר לפני פסח תש"ב. הגדוד היהודי פורק בפרס, כי האנגלים סירבו להעביר יחידה יהודית נפרדת לארץ-ישראל.⁸⁵ קוט מצדו מסר, כי אין הוא יודע מה עלה בסופו של הגדוד היהודי בקולטוביאנקה.⁸⁶

4. פקודות היום של אנדרס בעניין היהודים

בהמשך לתיאור המגמות בפיקוד הצבאי בקשר ל"לגיון יהודי" ויחידות יהודיות נפרדות רושם קוט:

"גנראל אנדרס בלם את התנועה המזיקה הזאת לאחר דיון שהתנהל בשגרירות ב-24 באוקטובר [1941] בהשתתפות נציגי זרמים אחדים שבקרב היהודים. ב-14 בנובמבר הוא הוציא פקודה נבונה מאוד בדבר התייחסות אל היהודים בצבא. אבל הוא נתקל בטוּק באופוזיציה חזקה כל כך, שהשלים את הפקודה האמורה בפקודה נוספת שבה נכללו קטעים מסוכנים מבחינה פוליטית. ההודעה על "עריכת חשבון" עם היהודים במולדת נפוצה מייד בארצות החופשיות ומפקד הצבא הפולני הצטייר כאויב היהודים.⁸⁷

שתי פקודות היום, שעליהן מדבר קוט, מצויות בידינו. הראשונה הוצאה בבוזולוק ב-14 בנובמבר 1941 והשנייה, אף היא בבוזולוק, ב-30 בנובמבר 1941.⁸⁸ בפקודה הראשונה מבקש אנדרס להגדיר בצורה חד-משמעית את מקומם של היהודים בצבא ואת היחס המחייב כלפיהם. הוא תובע להישמע להוראות הכלולות בפקודה ולנהוג במדוקדק לפיהן; הוא מחייב

⁸⁵ ש.מ.

⁸⁶ מכתב של קוט לרב רוזן. רוזן, עמ' 231.

⁸⁷ קוט, עמ' 436.

⁸⁸ העתקים משתי פקודות היום בא"ו, אוסף פריזנר. נוסח פקודת היום השנייה אצל קוט, עמ' 465-466. נוסח הפקודה השנייה מועתק גם ב"דין-וחשבון מפעילות הנציגות של יהדות פולין בשנים 1940-1945" (פולנית – Sprawozdanie z działalności Reprezentacji Żydostwa Polskiego w latach 1940-1945). אצ"מ, J25\54\VI, עמ' 118-119.

להנהיג "קו ברור, עקבי ובלתי משתמע לשתי פנים" ביחס ליהודים הן מצד המפקדים והן מצד החיילים מן השורה. כמו כן יש "לשים קץ לשמועות ועלילות הצומחות מאחורי גבינו על האנטישמיות כביכול בצבא" שמוצאן, לדעתו של אנדרס, במקורות זרים. בגוף הפקודה קובע אנדרס כי ליהודים זכויות וחובות בשירות הצבא כלשאר אזרחי פולין. בתוך הצבא יש להתייחס אליהם באותה "כנות ולבביות ולהעניק להם אמון" כמו לשאר החיילים. כדי להימנע מאי-הבנות הוא מבהיר את הקווים המנחים בגיוס החיילים לשירות פעיל; קצינים, תת-קצינים מקצועיים, חיילים שהיו בשירות פעיל וכן מתנדבים שעברו הכשרה טרום-צבאית ויימצאו כשירים על-ידי ועדת הגיוס, יתקבלו לצבא מייד, את האחרים יכוונו לרפובליקות הדרומיות של ברית-המועצות. שם יתנהל רישום של כוחות העתודה. כל זאת כדי להפריך את העלילה כאילו עושים ליהודים קשיים בעת קבלתם לצבא. "על כל המפקדים הכפופים אני פוקד להיאבק באופן מוחלט נגד כל הגילויים של אנטישמיות גזענית...". כמו כן יש להסביר לחיילים, שפולין היתה נאמנה תמיד ליסודות הדמוקרטיה והסובלנות ואין לסטות מעקרונות אלה. היהודי יהנה בצבא מאותם חוקים החלים על הפולנים; יש לפעול נגדו בכל תוקף רק "אם אין הוא יודע לשאת בכבוד את המדים של חייל הרפובליקה הפולנית וישכח כי הוא אזרח פולני".⁸⁹

פקודה זו, שבה ננקטת עמדה תקיפה וגלויה בשורה של שאלות-מפתח, עשויה היתה להשפיע ללא ספק על תהליך הגיוס והיחסים בתוך הצבא. מדברי קוט ומנוסח הפקודה המקורית ברור שהוציא אותה אנדרס, ולא שיקורסקי, כטענת המקור שפירסם בארץ-ישראל את הפקודה השנייה של אנדרס,⁹⁰ אולם הפקודה המוסמכת והפסקנית של אנדרס לא נשארה, כאמור, ההוראה היחידה המצביעה על העמדה והרצון של המפקד העליון של הצבא הפולני בברית-המועצות. כשבועיים אחריה יצאה פקודה שנייה, והנוסח ורוח הדברים שבה ביטלו במידה רבה את החיוב שבפקודת היום הראשונה.

הפקודה השנייה פותחת בדברי התייחסות לדברים הנאמרים בפקודת-היום הקודמת.⁹¹ הפקודה הראשונה מסבירה באופן רשמי את ה"אני מאמין" הפוליטי של המפקד העליון בבעיה היהודית, אולם אין הוא רוצה שהיא תובן על-ידי המפקדים "שלא כהלכה". "אני מבין היטב את הסיבות לגילויים האנטישמיים בשורות הצבא"; אלה הם ההדים להתנהגות הבלתי-לויאלית והעוינת לעתים של יהודים פולניים בשנים 1939-1940. "לכן אין אני תמה על שחיילינו, פאטריוטים נלהבים, תופסים את הדבר בצורה חריפה, בעוד שנדמה להם שהממשלה שלנו והצבא מתכוונים לעבור לסדר היום על ניסיונות העבר. מנקודת-ראות זאת

⁸⁹ א"ו, אוסף פריזנר, L.dz. 1730.

⁹⁰ ראה נוסח ב"אשנב", השבועון המחתרתי של ההגנה, 28.6.1943.

⁹¹ הפקודה השנייה פותחת במשפט: "בקשר עם פקודתי המצורפת L.dz. 1730 של לשכת המטה מ-14.11.1941. בעניין חלקם של יהודים בכוחות המזוינים הפולניים בברית-המועצות אני מבהיר במודגש לידיעת המפקדים הכפופים לי את הדברים הבאים: ", קוט, עמ' 465.

עלולה הגנה שלנו על היהודים להיראות כבלתי-מובנת, בלתי-צודקת מבחינה היסטורית ומוזרה". אולם הפוליטיקה הפולנית הנוכחית, מסביר אנדרס, הקשורה למדיניות הבריטית מחייבת להתייחס באופן חיובי ליהודים, שהם בעלי השפעה ניכרת בעולם האנגלו-סאקסי. החיילים צריכים להבין שהאינטרס הממלכתי הפולני תובע שלא להתגרות ביהודים, כי האנטישמיות עלולה לגרום לתוצאות חמורות. "לכן אני ממליץ להסביר את עמדתנו ליחידות הכפופות בצורה מתאימה ודיסקרטית ובמפורש להזהיר את חמי המזג והרתחנים מדי", שהגילויים למיניהם של מאבק נגד יהודים אסורים עתה וייענשו בחומרה, אך "כאשר נהיה כבר לאחר המערכה המוצלחת אדונים בביתנו נסדיר את העניין היהודי כך, כפי שיחייבו זאת הגדולה והריבונות של המולדת שלנו וכן הצדק האנושי הפשוט".⁹²

ההבדל בכל המובנים והניגוד החותך בין שתי הפקודות כה בולטים עד שקשה ממש להאמין שאותו אדם עצמו הוציא מתחת ידו שני מיסמכים שונים ברוחם, ברווח זמן של שבועיים בלבד. אולם הסתירות והפיתולים של אנדרס נעשים מובנים יותר כאשר משווים את ההצהרות הפומביות שלו עם הדברים שהשמיע באוזני סטאלין בפגישה סגורה, או רשם ברשימות שכונסו בתיקו.⁹³ קוט טען, כאמור, שהנסיגה מהפקודה הראשונה ומרוח הדברים שלה באה בהשפעת אנשי הפיקוד של הדיוויזיה ה-6 בטוצק. אין לדעת אם גירסה זו אמנם תואמת את העובדות, שכן קוט נטה להחשיד את הפיקוד בטוצק, בו ראה ריכוז של יריבים פוליטיים מאנשי פילסודסקי. עם זאת אין להטיל ספק בכך שהתפנית החדה בנוסח ובתוכן הדברים של אנדרס נגרמה על-ידי ביקורת שבאה מצד חבריו ופקודיו בצבא. אין גם להטיל ספק בכך מהו הנוסח המבטא את דעותיו ורגשותיו הכנים של אנדרס.⁹⁴

בפקודה הראשונה טוען אנדרס, כי אין כלל אנטישמיות בצבא ורק כוונות מרושעות של כוחות עוינים מייחסות לפולנים שנאת ישראל; לכן על הפולנים להיות ערים לכך ולנהוג באחריות. מהפקודה השנייה מסתבר שיש אנטישמיות והמפקד העליון מבין יפה לרוחה. הפעם אין הוא תובע התנגדות חד-משמעית לכל גילוי של אנטישמיות, הוא מבקש רק לעצור בעד החמומים מדי שפונים כנראה למעשי אלימות. בפקודה הראשונה ההתנגדות לאנטישמיות היא פועל יוצא מגישה עקרונית המושתתת על היסודות הקונסטיטוציוניים והרעיוניים שהם נר לרגלי המדינה הפולנית. אך לפי הפקודה השנייה ההתנגדות לאנטישמיות משמשת כתכסיס פוליטי המתחייב מהמצב החולף שבו שרויה פולין, והחשבון האוטנטי של הפולנים יבוא יומו כאשר יהיו זכאים שוב לנהוג כלבבם בארצם המשוחררת.

⁹² ראה הערה 88.

⁹³ הכוונה לרשימה "הבעיה היהודית", KGA\24, IHGS.

⁹⁴ מן הראוי לציין כי שמו של אנדרס היה גם לפני המלחמה קשור לחוגים המקורבים לאנדקים. אנדרס הופיע בהתכנסות שבה נעשה ניסיון התקרבות בין חוגים מסוימים מקרב ה"אנדקים" וה"סאנאציה". ראה Jerzy Janusz Terej, *Rzeczywistość i polityka*, Warszawa, 1971, pp. 50-51

קוט מציון, כי הפקודה השנייה של אנדרס הגיעה לארצות חוץ והוציאה שם רע למפקד העליון. העובדה, שהפקודה הראשונה של אנדרס שונתה בצורה ראדיקאלית בהשפעת חברים ופקודים מלמדת שהיחס העוין ליהודים לא היה בשום פנים ואופן עניינו האישי של המפקד העליון. היפוכו של דבר, רבים בצבא לא היו מוכנים להביע עמדה להגנת היהודים אפילו מתוך מניעים אפורטוניסטיים. לאמיתו של דבר, האנטישמיות הכללית והרצופה בצבא, עליה מדברים כל העדים היהודים ללא הבדל השקפות, השכלה ועמדות שתפסו בצבא, מוכיחה כי גם הגישה המתחסדת שבפקודת-היום השנייה נשארה בבחינת אות מתה ולא אומצה על-ידי הצבא. וכך אנו מוצאים בדברי העדים הערות על ניסיונות לבלימת האנטישמיות "מלמעלה", אולם לא היו לכך תוצאות.⁹⁵ מ' קהאן מציון כי הגילויים האנטי-יהודיים גברו עם התחזקות הביטחון העצמי ותחושת האדנות,⁹⁶ כלומר עם התבססות הצבא, עם קבלת הציוד והשיפור בתנאים. משתמע מכך, שעם הזמן לא זו בלבד שהאנטישמיות בצבא לא פחתה, אלא הלכה והתעצמה. "האנטישמיות התבטאה בעלבונות ובפגיעות פיזיות" קובע אחד העדים, רופא במקצועו.⁹⁷ עד אחר אומר שהיחס ליהודים התבטא בין השאר "בהפנייה תכופה שלא בצדק לעבודה פיזית, בהטחת עלבונות, ועם זאת לא זכו קובלנות מצד יהודים לבירור ומשפטי-צדק, ובנוגע לאשמים לא הוצאו מסקנות".⁹⁸ יחד עם זאת, מן הדין לציין שביחידות השונות היו קצינים ומפקדים שביקשו להגן על היהודים הנתונים למרותם והפגינו, למרות הקושי הכרוך בדבר, עמדה של הגינות ורעות כלפי היהודים.

בשבועון ההגנה "אשנב", שיצא בארץ-ישראל בעריכת אליעזר ליבנשטיין (ליבנה), פורסמה הפקודה השנייה של אנדרס בגיליונו מיום 28.6.1943.⁹⁹

באותו זמן חנו חלקים מצבא אנדרס בארץ ולפירסום הפקודה היו הדים קשים בקרב היישוב היהודי. "הנציגות של יהודי פולין" (Reprezentacja Żydostwa polskiego), שמרכזה היה בארץ-ישראל ואשר איגדה בתוכה אישים מכל המפלגות הציוניות (פרט לרוויזיוניסטים) וכן מ"אגודת ישראל", ראתה בפקודת היום של אנדרס הצהרה "שמוכרחה היתה למעשה לגרום להגברת המגמות האנטישמיות ולא להחלשתן", ופנתה בעניין זה לראש-הממשלה והשר להגנה לאומית, שיקורסקי. אנשי הנציגות ציינו, כי פקודת היום האמורה עומדת בסתירה להכרזות רשמיות ומחייבות של הממשלה הפולנית בלונדון ושאלו אם הממשלה מתכוונת לנקוט אמצעים ואיזה מסקנות בדעתה להוציא נוכח הפקודה.¹⁰⁰ המכתב לשיקורסקי נשלח ב-5 ביולי 1943, ובאותו יום עצמו הגיעה הידיעה על מותו בתאונת מטוס בקרבת גיבראלטאר.

⁹⁵ א"ו, 03/2502.

⁹⁶ שם, 03/2863.

⁹⁷ שם, 03/2502.

⁹⁸ שם, 03/2605.

⁹⁹ שם, העתק באוסף פריזנר.

¹⁰⁰ אצ"מ, J25\54\VI, עמ' 118-120.

בסוף יוני 1943 ביקר בארץ-ישראל יאן סטאנצ'יק (Stańczyk), ממנהיגי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית ושר בממשלת פולין הגולה בלונדון, וב-1 ביולי קיים פגישה עם משלחת אנשי ה"נציגות" בתל-אביב.¹⁰¹ מזכיר ה"נציגות", ד"ר אברהם סטופ, טען בין השאר: "... עתה אני חייב לדבר על דבר מכאיב מאוד. מונח לפני חוזר של גנרל אנדרס המסביר את עמדתו לגבי הלך הרוחות האנטישמי בצבא". בנקודה זו שיסע סטאנצ'יק את דברי סטופ במלים "אני מכיר את התוכן". ד"ר סטופ המשיך לפרש את משמעות הפקודה ועל כך השיב סטאנצ'יק:

"המניעים של אנדרס בזמן שיגור הפקודה האמורה לא היו אולי רעים כל כך. בהלכי-הרוח הקיימים רצה להסביר דבר שנתקל בהתנגדות. הוא עשה זאת באופן לא מוצלח. אנדרס הוא רק חייל ולא פוליטיקאי. פוליטיקאי היה עושה את הדבר אחרת, טוב יותר. אין להפוך את זה לעניין בין-לאומי. אני יודע, כאשר זה יגיע לארצות חוץ תקום צעקה על אנטישמיות בצבא הפולני, וזה עלול לגרום לתגובה חריפה יותר מצד הפולנים..."

ובמקום אחר בדברי תשובתו טען סטאנצ'יק: "אני רוצה להכחיש ואני מודה, שבקרב האוכלוסייה שהגיעה מרוסיה וגם בצבא ישנם הלכי-רוח אנטישמיים. אני קובע זאת בכאב, אך אין לשנות את הדבר על-ידי פקודה..."¹⁰²

ב-12 ביולי 1943, כלומר פחות משבועיים לאחר השיחה בין סטאנצ'יק ומשלחת ה"נציגות", נתקבל במשרד ה"נציגות" מכתב מהקונסוליה הפולנית הכללית בתל-אביב. נאמרו בו, כי בשיחה שניהל השר סטאנצ'יק עם אנדרס הכחיש הגנרל מכל וכל את קיום הפקודה המיוחסת לו "וטוען שהטקסט מזויף". סטאנצ'יק מוסיף מצדו: "אני משוכנע שמדובר בתוצר של התעמולה העוינת, החותרת לשיבוש היחסים בין הפולנים והיהודים".¹⁰³

בספר המיסמכים שפירסם בלונדון ב-1955 כלל קוט את הפקודה האמורה של אנדרס.¹⁰⁴ באותה עת אמנם ניהל הוא מאבק נגד הגנרל, אך לא היה כולל בספרו מיסמך בלתי-מהימן בשום פנים ואופן. מן הראוי לציין כי בספרו שלו העדיף אנדרס להתעלם כליל מעניין הפקודה. לעומת זאת, בפגישות עם יהודים הוסיף לטעון כי הפקודה היא זיוף. ב-19 בספטמבר 1943 התקיימה פגישה בין אנדרס ומשלחת ה"נציגות" בביתו של הקונסול הכללי הפולני בתל-אביב, ד"ר ה' רוזמארין. בשיחה רמז המהנדס אנשל רייס, שבצבא "הזהירו בפני תעלולים אנטישמיים, ועם זאת הדגישו שהחשבון עם היהודים ייערך לאחר השיבה למולדת". אנדרס הפסיק אותו בנקודה זאת ואומר: "אני יודע, שסמרטוט כלשהו הדפיס פקודה, שכביכול באה

¹⁰¹ שם, עמ' 107-117.

¹⁰² שם.

¹⁰³ שם, עמ' 120.

¹⁰⁴ מאלפת העובדה שהפקודה שפורסמה במהדורה הפולנית בספרו של קוט הושמטה מנוסח הספר בלשון האנגלית.

ממני וברוח זאת. אולם אני אפילו לא רוצה להתווכח על כך. זה זיוף, פקודה כזאת לא היתה".¹⁰⁵

החשש מפני דעת-הקהל בעקבות הפקודה הוסיף להעסיק את הגורמים הפולניים. בדין-וחשבון שהעביר הקונסול הכללי הפולני בירושלים לשר-החוץ בלונדון (בלי תאריך) נמסר, כי בגלל ההתרגשות שעורר הפירסום ב"אשנב", מצא הקונסול הכללי לנכון לשגר את ממלא מקומו, ובר (Weber), לשיחת הבהרה עם יצחק גרינבוים. השליח חזר על הטענה כי הפקודה האמורה לא הוצאה כלל וגרינבוים התבקש לעשות להרגעת דעת הקהל. גרינבוים הביע נכונות לנקוט צעדים ברוח הבקשה של הקונסול לאחר תיאום עם חברי הסוכנות. יחד עם זאת ביקש כי הקונסול ישלח לו מכתב, לאמור "שהמיסמך שפורסם על-ידי "אשנב" ושעל קיומו הוא [גרינבוים] שמע כבר מלפני חצי שנה, לא הוצא כלל".¹⁰⁶

הד נוסף למיסמך זה אנו מוצאים בפגישה שקיימו נציגי היהודים – ד"ר שווארצבארט, חבר המועצה הלאומית בלונדון, וד"ר טרטקובר, נציג הקונגרס היהודי העולמי – עם ראש-הממשלה הפולני אחרי שיקורסקי, סטאניסלאב מיקולאיצ'יק, ב-13 בינואר 1944 בלונדון. שווארצבארט דיבר על העניינים בצבא והזכיר בדבריו את הפקודה של אנדרס. מיקולאיצ'יק העיר שלפי אנדרס הפקודה היא זיוף. לזאת השיב שווארצבארט:

"כן, אני יודע. אולם ישנם עדים, שרים ואחרים, שנאבקו נגד אותה פקודה כאשר הוצאה בזמנו. אנו יודעים כי באחד המברקים צוינה הפקודה כזיוף. אין לי דבר נגד זה כלפי חוץ, אולם כלפי פנים הרי לא יצפה ממני איש שאמין בכך כי זהו זיוף".
ראש-הממשלה שתק ורק כעבור רגע הכריז: "אטפל גם בכך".¹⁰⁷

ברור, כי האנטישמיות בצבא הפולני היתה תופעה כללית ששורשיה היו נעוצים במסורת העבר ובתפיסות רעיוניות ופוליטיות של פולין בין המלחמות. השכבות השונות בציבור הפולני לא השכילו לראות את עברם באור ביקורתי ולא עמדו על התפקיד ההרסני שמילאה האנטישמיות בחיים הפנימיים של הרפובליקה הפולנית, וכן כגורם מסייע לחדירת השפעות נאציות עוינות במסווה של אנטישמיות. המיפגש בין היהודים והפולנים בברית-המועצות שימש זירת מגע רחבה ביותר בימי מלחמת-העולם השנייה, משום שהיהודים בפולין עצמה הופרדו מהאוכלוסייה הפולנית על-ידי חומות הגיטאות, ואילו במוקדי ההגירה, כגון לונדון, היו רק יהודי פולין מועטים, והיחסים ההדדיים התבססו יותר על ניסיונות הידברות במישורים שונים ונעדר מהם היסוד של ספונטאניות וגילוי-לב מלא.

ההנהגה המדינית הפוליטית היתה מודעת להשפעות המזיקות של האנטישמיות וגילתה רגישות מובנת בנוגע להדים שמעוררת שנאת ישראל הפולנית בדעת הקהל בארצות

¹⁰⁵ אצ"מ, J25\54\VI, עמ' 136-137.
¹⁰⁶ IHGS, 755\2, A 11, ללא תאריך.
¹⁰⁷ א"י, M-2\754.

החופשיות ובחוגים יהודיים בעלי השפעה במערב. אך כיוון שיחס זה היה אמביוואלנטי והכתב על-ידי מערכת נימוקים תכסיסיים, אין לתמוה שבהתנהגותם של הפולנים ובפירסומים שונים נתגלעו פרצות ששיקפו את רחשי-הלב האמיתיים. אין גם לשכוח שבקואליציה הרחבה בלונדון נשמר מקום מכובד ל"אנדקיים", ששנאת ישראל היתה אחד המרכיבים היסודיים בתפיסתם האידיאולוגית והפוליטית. כפי שראינו, הצטיינו דווקא הקצינים בגילויי אנטישמיות חריפה ועמדתם זו הורגשה ללא ספק בשורות הצבא.

5. פינוי צבא אנדרס מברית-המועצות

הפינוי המוחלט של צבא אנדרס מברית-המועצות בא כתוצאה מהמתחים והחשדות שליוו את היחסים בין הפולנים והשלטונות הסובייטיים; וכן נגרם הפינוי לא מעט בעטיים של ניגודי השקפות ויריבויות בקרב הפולנים עצמם. לפי ההסכם האופראטיבי שעליו חתמו הגנרלים הפולניים והסובייטיים עתידים היו הפולנים להכשיר את הגיס באורח הדרגתי, להפעיל את הכוח המוכן ביחידות שלא יהיו קטנות מדיוויזיה ולהעמידו תחת הפיקוד הסובייטי העליון.¹⁰⁸ ייתכן, שהגנרלים הפולניים לא עמדו על מלוא המשמעות של התחייבות הכלולה בהסכם; על כל פנים, הדרגים המדיניים והצבאיים הפולניים חתרו להקמת צבא גדול שיוכנס לקרב בבוא העת במרוכז ולאחר שיהיה כולו בכושר קרבי מלא, ועצם שיתופו במיבצעי הלחימה יישקל מנקודת-ראות האינטרסים המדיניים הפולניים. מסוף 1941 תבעו הסובייטים לשלוח חלקים מהצבא הפולני לחזית. ואילו הפולנים טענו לעומתם, כי עדיין לא עלה בידם להכשיר את צבאם למשימותיו. הסובייטים כדרכם הפעילו שיטות לחץ מוחשיות: הוציאו הוראות בדבר צמצום מנות המזון והציוד המוקצבים לצבא אנדרס וגם הבהירו בצורה חד-משמעית כי אין בדעתם לקיים לאורך ימים בתחומי ברית-המועצות צבא שאינו לוחם. נוצר מצב שלא ניתן היה עוד לקיימו זמן רב ועל שני הצדדים היה להחליט על מוצא ממנו.

יוצאי המחנות והגולים שרוכזו במסגרת צבא אנדרס אמנם נזקקו לתקופה של שיקום, אימונים והכשרה צבאית לפני היציאה לקרב. בשלב ההתחלתי סבלו החיילים מפגעי האקלים הקשה במחנות הארעיים באיזור הוולגה. בימי ביקורו של שיקורסי במוסקבה ביקשו הפולנים רשות מסטאלין לעבור לאיזור גיאוגרפי נוח יותר. כיעד עיקרי נקבעה אוזבקיסטאן. המעבר החד לאיזור החם ולשטחים הנגועים במחלות הוליד מגפות המוניות. כמו כן הורגש הניתוק מהמטה המרוחק וממוקדי ההכרעה הפוליטית.

ההצעה לפינוי חלקי של הצבא מתחומי ברית-המועצות הועלתה לראשונה על-ידי שיקורסקי בשיחותיו עם סטאלין. כפי שראינו הגיב סטאלין בחומרה, אך לבסוף הוסכם שכוח בגודל של 25 אלף חיילים יצא מברית-המועצות כדי לתגבר את הגיס הפולני במערב. אולם הקונצפציה

¹⁰⁸ ראה בעניין זה הערותיו של קוט, עמ' 38-40.

היסודית של שיקורסקי היתה מנוגדת לפינוי הכולל של הכוחות מברית-המועצות. ראש-הממשלה הפולני רצה לשלב את הלוחמים הפולניים בחזיתות השונות ולהבטיח את חלקם במאבק ובשחרורה של פולין מכיוונים שונים. ברור היה לשיקורסקי שבחישובים אלה נודע תפקיד מרכזי לחזית הסובייטית, מה גם שהלחימה יד ביד עם הסובייטים עשויה היתה לשמש קלף מסייע בהתמקחות על קווי הגבול העתידיים במזרח. הבריטים מצדם היו מעוניינים בפינוי וחיזוק כוחותיהם בנקודות תורפה על-ידי היחידות הפולניות.

אין ספק שהחישובים של הממשלה הפולנית לא נעלמו מעיני הסובייטים, שבדרך ערמומית ומכוונת עקפו את הדרגים הפוליטיים וטיפחו קשר ישיר עם אנדרס וקציניו, תוך גירוי יצר השאפתנות של המפקד הפולני. אנדרס הפך במרוצת הזמן לגורם עצמאי לא רק במסגרת צבאו אלא גם מבחינה פוליטית. אי-תלותו של אנדרס הופגנה כלפי קוט ברוסיה וקיבלה כנראה סעד מהגורמים האופוזיציוניים הפולניים בלונדון, שראו בו מתחרה בכוח לשיקורסקי. הסובייטים גמרו אומר להיפטר מהצבא הפולני שהיה בעיניהם מטרד פוליטי וכבר תכננו הקמת צבא פולני חדש בראשותו של ברלינג, שיהיה צייתן מבחינה פוליטית וישמש משענת איתנה לא רק בפתרון בעיית הגבולות אלא גם בקביעת סדרי המשטר העתידיים בפולין. לא ברור לנו איזה מן הצדדים העלה את רעיון הפינוי המלא, אנדרס או הסובייטים. מכל מקום, אנדרס קיבל את ההצעה ללא אישור הממשלה בלונדון.¹⁰⁹ לאנדרס היו שיקולים משלו. יש להניח, כי היה חרד לצבאו בתנאי ברית-המועצות וראה בפינוי דרך להצלה ופתיחת אפשרויות למחנה צבאי גדול. סביר גם להניח, כי לא רצה בפיצול הגיס, שגודלו וליכודו היו ערובה לעמדתו האישית. גורם לא מבוטל בחישוביו של אנדרס יש כנראה לייחס להנחותיו המוטעות, שברית-המועצות לא תוכל להחזיק מעמד מול עוצמת הנאצים, והרחקת הצבא הפולני מברית-המועצות פירושה הוצאת החיילים מאיזור הנידון לתבוסה. הניסיונות להשיג מהסובייטים הסכמה להמשך הגיוס בכפיפות להסכמים עם הממשלה הפולנית בלונדון, גם לאחר הפינוי, נתקלו בסירוב מוחלט. הפינוי איפשר לסובייטים לפורר את פעולת הסעד שהתנהלה על-ידי השגרירות, ולגשת לבניין כוח פוליטי וצבאי פולני שגרעינו היה קומץ קומוניסטים פולניים ומקרוביהם על אדמת ברית-המועצות. הפולנים בלונדון ואנשי אנדרס כנראה גרסו שלא יעלה בידי הסובייטים לרתום פולנים למרכבתם וכשם שלא הופיע קוויזלינג בפולין תחת הכיבוש הנאצי, לא ייווצר כוח פולני המשרת את האינטרסים הסובייטיים. לימים הובהר, כי טעו טעות מרה ולכך נודעו תוצאות גורליות לעתידה של פולין.

בשני שלבי הפינוי עזבו את ברית-המועצות כ-114 אלף פולנים, חיילים ואזרחים; השלטונות הסובייטים הסכימו שבנוסף לחיילים יפונו גם בני משפחותיהם וקבוצות מסויימות של האוכלוסייה האזרחית, כגון ילדים. בהעברה הראשונה, במארס-אפריל 1942, יצאו כ-44

¹⁰⁹קוט, עמ' 45-53; ראה גם Edward J. Rozek, *Wartime Diplomacy*, New York, 1958, p. 112 (להלן – רוזק).

אלף איש (31,500 חיילים ו-12,500 אזרחים), בשלב השני – בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1942 – עזבו את ברית-המועצות מעל ל-70,000 אנשי צבא ואזרחים (קרוב ל-45 אלף אנשי צבא ומעל ל-25 אלף אזרחים).¹¹⁰ כאמור, המשלוחים עשו דרכם ברכבות לנמל קארסנובודסק שעל הים הכספי ומשם הפליגו בספינות לפאהלווי באיראן. בכך נסתיימה פרשת הצבא הפולני, שהוקם והודרך על-ידי הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, על אדמת ברית-המועצות. צבא זה לא הגיע בשום שלב למימדים שתכננו הפולנים. העיכובים נבעו מהמגמות הסובייטיות, מן הצמצומים באספקה וציוד ומתנאי האקלים והתברואה. אך גם הפולנים עצמם מנעו את צירופם של רבים מאלה שביקשו להתגייס. הצבא שמנה בדצמבר 1941 34,000 איש גדל עד מארס 1942 ל-66,000.¹¹¹ בשלבים האחרונים, ערב הפינוי האחרון, נעשה עוד גיוס מזורז. בסך-הכל פונו מברית-המועצות כ-72,000 אנשי צבא פעילים.¹¹²

החנינה והגיוס סימנו מעבר ממעמד של אסיר לדרגה של חייל חופשי, ממצוקה והזנחה למסגרת הדואגת לצרכים ראשוניים, ואילו הפינוי פתח סיכוי להיחלצות ויציאה לעולם החופשי. כאשר נודע, כי בנוסף לחיילים יצורפו למשלוחים קרובי משפחה ואזרחי, החלה נדידה מכל קצווי המדינה הסובייטית למוקדי היציאה בדרום.

נעבור לבדיקת חלקם הכמותי של היהודים במניין היוצאים ולבדיקת עמדות הפולנים ויחסם כלפי היהודים בשלבי הפינוי. לפי המקורות היהודיים יצאו עם הפינוי כ-6,000 יהודים. לפי אחד המקורות היהודיים כלל מספר זה כ-3,500 חיילים וכ-2,500 אזרחים.¹¹³ קרוב לאלף ילדים יהודיים (המכונים "ילדי טהראן") הועברו עם מחנה גדול של ילדים מפונים. בסך-הכל הגיעו ממדי פינוי היהודים ל-5 אחוזים בקרב החיילים (בין החיילים כ-5, קצינים 1) ול-7 אחוזים בקרב האזרחים.¹¹⁴

בשלב הפינוי הראשון הגיעו לאיראן כ-700 יהודים אזרחים.¹¹⁵ השלטונות הפולניים טענו, כי הסובייטים הקפידו על יציאה הצמודה לפירוש חוק האזרחות הסובייטי ובכך נמנעה יציאת יהודים רבים יותר. אך הסתבר כי במקרה אחד לפחות אנשי נ.ק.וו.ד. שפיקחו על השילוחים, אילצו את הפולנים להוציא קבוצה גדולה של יהודים שסירבו לגייסם. בדרך, ולאחר הגיעם לאיראן, נחשפו היהודים האלה לפגיעות ועלבונות מצד קצינים פולניים הממונים עליהם, שעמדו בסירובם לגייסם. הדבר נודע בארצות החופשיות וגרם לשאילתה של יצחק שווארצבארט בלונדון. שפירא, הכתב של "יוניטד-פרס", דיווח על התקריות לעיתונות

¹¹⁰ פובוג-מאלינובסקי, כרך 3, עמ' 229-230.

¹¹¹ לפי פובוג-פאלינובסקי יצאו בשלב הראשון 43,254 איש, מהם 30,799 חיילים, ובשלב השני יצאו 70,289 איש, מהם 44,832 חיילים.

¹¹² לפי פובוג-מאלינובסקי יצאו 70,292 אנשי צבא, ראה כרך 3, עמ' 241, לפי רוזק – 77,000 אנשי צבא, ראה ספרו, עמ' 112.

¹¹³ אצ"מ, J25\54\VI, עמ' 38. אנדרס דיבר על 4,000 חיילים יהודיים שפונו.

¹¹⁴ שם, עמ' 35.

¹¹⁵ שם, עמ' 37.

בארצות-הברית. בעקבות הפירסומים נערכה חקירה. הקצין הבכיר הממונה על המשלוח, תת-קולונל פסטרוקונסקי, תיאר את סיפוח הקבוצה היהודית כך:

"... 2/ בדרך, אם אין זיכרוני מטעה, ב-25 במארס 1942, נוכחנו, שהשלטונות הסובייטיים חיברו למשלוח שלנו 5 קרונות עם אוכלוסייה אזרחית, כמעט רק יהודים, לפי הרשימות שלי 330 איש, וביניהם ילדים אחדים. על חיבור קרונות אלה לא הודיעו לנו דבר. פשוט, באחת התחנות הסתבר לנו שהם מחוברים ונוסעים עמנו..."¹¹⁶

ואילו הקצין דוביאגלו (Dowiaglo), שהיה ממונה ישירות על יהודים אלה ונגדו כונו מרבית האשמות, מספר כי בקרונות המחברים היו 300 אנשים, מהם 90% יהודים. היו ביניהם, לפי דבריו, צעירים מאוד (לפני גיל הגיוס) וגם בגיל מתקדם, אך הרוב היו גברים צעירים.¹¹⁷ מקור יהודי מתאר את התקרית בדרך זו:

"לפני שיצאו מרוסיה היחידות הראשונות של צבא פולין, כלומר ב-22 במארס 1942, נשלחו מה'וויינקומאט' [משרד המלחמה הסובייטי] למקום בו חנתה הדיוויזיה 300 יהודים מסוג A שנתקבלו על ידי ועדה רוסית לסיווג, משום שוועדה פולנית לסיווג בריאותי כבר לא פעלה אז. אולם [הפולנים] פקדו עליהם לחזור למקומותיהם הקודמים. אחדים מהם ביקשו התערבות של הנ.ק.וו.ד., ואלה פנו לשלטונות הפולניים בשאלה מדוע אין נותנים מדים לאנשים ומדוע שולחים אותם בחזרה. השלטונות הפולניים השיבו שאין להם די קרונות כדי להוביל את החדשים האלה. ה-נ.ק.וו.ד. סיפקה מייד קרונות, ונכח עובדה זאת לקחו אותם לפרס, אולם הם לא קיבלו מדים. בנמל פהלווי בפרס אמרו לכל היהודים בלי מדים, כי הם יכולים ללכת לאן שהם רוצים. במצב דברים זה פנו יהודים אחדים לשלטונות הבריטיים בבקשה להתערב ורק לפי פקודת השלטונות הבריטיים קיבלו כולם מדים ונכללו בצבא."¹¹⁸

ההדים שעורר שלב הפינוי הראשון יצרו רגישות לקראת השלב השני. אנדרס עצמו והגנרל בוהוש-שיסקו, ששימש כממלא מקומו, גילו עניין בפינוי יהודים. ב-31 ביולי חתמו אנדרס ובוהוש-שיסקו והגנרל הסובייטי ז'וקוב, איש ה-נ.ק.וו.ד., על פרוטוקול, שבו הובהר מי הם היהודים הזכאים להיכלל בין המפונים.¹¹⁹ בסעיף 1 של מיסמך זה נאמר, שקרובי חיילים, תושבי אוקראינה וביילורוסיה ובעלי אזרחות לא-פולנית יכולים לצאת רק אם יוכח שהם באמת בני משפחה קרובים של אנשי הצבא הפולני בברית-המועצות; סעיף 2 של אותו מיסמך קבע, כי יש להגיש רשימות נפרדות של בני משפחות תושבי אוקראינה וביילורוסיה שאינם בני הלאום הפולני, ויש לצרף אישורים של הפיקוד על מהימנות הרשימות. הסעיף ה-3 דיבר על האיסור לפנות אזרחים סובייטים גם אם נישאו לחיילים פולנים בזמן שהותם בברית-המועצות.

¹¹⁶ KGA\24, IHGS

¹¹⁷ ש.מ.

¹¹⁸ אצ"מ, J25\54\VI, עמ' 34.

¹¹⁹ DKA\25, IHGS

כמובן, עצם ההסכמה של אנדרס לחתום על מיסמך מעין זה מעוררת שאלות. אולם הפירוש המעשי של אנדרס הרחיק לכת בחומרתו מלשון המיסמך. בפגישה עם כמה רבנים ועסקנים יהודיים וברשימה ששלח ללונדון טען אנדרס, כי הממשלה הסובייטית "מסכימה להוצאת בני משפחה קרובים רק של אותם היהודים המשרתים ביחידות שנמצאות עתה בברית-המועצות".¹²⁰ במלים אחרות: אנדרס מנע יציאת קרובי משפחה של אותם חיילים שפנו בשלב הראשון בטענה שזה רצון הסובייטים. כמו כן התעלם אנדרס לגמרי מהעובדה שיהודים, תושבי המחוזות המערביים, שלא נכפתה עליהם אזרחות סובייטית, רשאים מבחינת הסובייטים לצאת ככל אזרח פולני אחר. בפגישותיו עם היהודים ובדוחות שהעביר ללונדון הוסיף אנדרס לטעון, שכל ניסיון לעקוף את ההוראות הסובייטיות עלול לחבל בכל תנועת הפינוי. לעומת זאת הצהיר באוזני היהודים, כי אין לו דבר נגד מאמציהם להשיג רשות יציאה מידי הסובייטים ורשות מעין זו תכובד על-ידי הפולנים.¹²¹

קבוצה של עסקני ה"בונד", שקיבלה מקוט המלצה ליציאה, נפגשה עם אנדרס, ואנשיה הצהירו כי הם מוכנים להופיע כבני הלאום הפולני לצורך הפינוי. אנדרס דחה אותם "בחרפות ובצורה קאטגורית". חברי ה"בונד" מוסרים בתזכירם שמרשימת המשלוח שיצא ב-9 באוגוסט 1942 נמחקו כל אלה שצינו שהם בני דת משה. לעומת זאת יצאו יהודים שטענו כי הם רומיים קאתוליים.¹²² אגב, בזמן השהות באיראן היתה התערבות של הסוכנות אצל השלטונות הפולניים להרשות ל"אנוסים" אלה לחזור ליהדותם.¹²³

בכמה מקרים היתה התערבות תקיפה של קצינים סובייטיים שטענו כי אין להם דבר עם שיטות ההפליה של הפולנים. אחד מקציני ה-ג.ו.ד. קבע, כי הוא מוכן לאשר יציאה של כל יהודי על-פי שני עדים שיעידו כי אינו נמנה על הקטגוריה שעליה הוטלה אזרחות סובייטית.¹²⁴ בזכות פעילות אינטנסיביות של יהודים אחדים נערכה פגישה בין הגנרל ז'וקוב ובוהוש-שישקו בעניין פירוש ההגבלות הסובייטיות לגבי היהודים. לפי מקור יהודי הטיח ז'וקוב כלפי בוהוש-שישקו:

"אדוני הגנרל, מדוע אתם אומרים ליהודים, שאנו עושים קשיים בזמן היציאה; האם אינכם יודעים שאנחנו למעשה לא בודקים את הרשימות, שאנו מסתכלים על הדברים דרך האצבעות ומבחינתנו היינו הך אם נוסע איוואן, פיוטר או ראבינוביץ".

¹²⁰ ראה מברק של אנדרס מ-4.8.1942, שם. וכן המכתבים של אנשי ה"בונד" גליקסמן ופיניזילבר, שם KOL 25\24.

¹²¹ הצהרות קבוצת הרבנים ומכתבים של אנשי ה"בונד", שם KGA\24 ו-KOL 25\24.

¹²² שם, KOL 25\24.

¹²³ שם, בתגובה לפנייתו של נציג הסוכנות מ-2.11.1942 מסר הנציג הפולני שלדעתו שינוי שמות ודת יש

לראות כ"הכרח עליון" שלא צריך לגרור תוצאות כלשהן לאנשים המעורבים.

¹²⁴ שם, ראה סקירתו של גנרל בוהוש-שישקו מ-19 בספטמבר 1942.

ז'קוב גם הציג באותו מעמד את המיסמך החתום והוכיח כי פירוש סוגי קרובי המשפחה היהודים אינו תואם את הנוהג הפולני.¹²⁵

במכתב לקוט תיאר בוהוש-שישקו את העימות עם ז'קוב, ולפי דבריו הסכים ז'קוב להצהרה של שני עדים המאשרת אזרחות פולנית, אך הטיל על המפקדים הפולנים את האחריות למהימנות ההצהרות.¹²⁶ עסקני ה"בונד" מוסרים בתזכירם שבזמן פגישתם עם בוהוש-שישקו הודה הגנרל, לאחר שמיצה את שאר הנימוקים, שהפולנים מודעים למכסה המאכסימאלית של 70,000 איש העתידים להיכלל בפיוני, ומתוך כך ניתן להסיק שחששו שמא יפחיתו היהודים מן המקומות הדרושים לפולנים, ולכן ניסו לדחות את היהודים בכל האמצעים שברשותם.¹²⁷

בתיקים של פרופסור קוט נשתמרו דוחות וסקירות של משקיפים וקציני קשר מטעם השגרירות ליד מטות הפיוני בדיוויזיות ובגיס כולו. קצין-הקשר ליד הדיוויזיה ה-6, יעקב הופמן, קבע בדין-וחשבון המסכם:

"האווירה בזמן הכנת הרשימות לפיוני היתה כזאת, שגם לאחר שהסבירו ליהודים מי האחראי להוראות המחמירות ומשום מה הן הוצאו, עדיין לא נתנו אמון בהסבר. הלך הרוחות הקיים לא רק בקרב החיילים אלא בין הקצינים מסוג מסוים ביטא מעין שמחה לאיד על שאסור לקחת איש מבין המיעוטים הלאומיים".

איש זה מספר כי נודע לו על אחד המפקדים שהתפאר בכך שלא כלל אף יהודי ברשימת המפונים.¹²⁸

קצין-הקשר הממונה על ענייני הפיוני ליד הדיוויזיה ה-5, ויטולד מישטובט-צ'יז' (Witold Misztowt-Czyż), מסר דין-וחשבון מפורט ונרגז על מאבק שניהל למען יציאתה של קבוצת יהודים. לפי דבריו הרכיב רשימה של קרובי אנשי הצבא שלפי ההנחיות היו זכאים להימנות עם היוצאים, ואילו תת-הקולונל דודז'ינסקי (Dudziński), המופקד על הפיוני ביחידה, מחק מהרשימה את בני המיעוטים שנמנו עם הקבוצות הבאות: א. אזרחים פולניים בני הלאום הטאטארי ומוסלמים לפי אמונתם הדתית; ב. יהודים מומרים שהופיעו כקאתולים ובני הלאום הפולני; ג. יהודים מתבוללים בני דת משה שהתפקדו כבני הלאום הפולני; ד. קבוצה קטנה של יהודים שהצהירו על לאומיותם היהודית. לדבריו נמנו מרבית אנשי הקבוצות על שכבת האינטליגנציה העובדת, אנשי הצבא בעבר, יתומים בני אנשי צבא, נכים מבין אנשי צבא וכן תעשיינים פולניים; "רבים מהם בעלי זכויות למען העניין הפולני". צ'יז' ביקש את התערבותו של מטה הצבא. עניין הטאטארים סודר מייד והם הוחזרו לרשימה. נשארה פתוחה שאלת המומרים והיהודים, בסך הכל 52 משפחות (122 נפשות). הגנרל בוהוש-שישקו צידד

¹²⁵ שם, עמ' 42-43.

¹²⁶ שם, ראה מכתבו וסקירתו של בוהוש-שישקו לקוט מ-2.12.1942.

¹²⁷ שם, KOL 25\24, ההצהרות של גליקסמן ופייניזילבר מ-6.10.1942 ו-10.10.1942.

¹²⁸ שם, ראה דו"ח יעקב הופמן שנרשם בטהראן, ב-17.9.1942.

בהכללת האנשים ברשימת המיועדים לפינוי. הבישוף יוזף גאוולינה (Gwalina), בעל הסמכות הכנסייתית הרמה ביותר בצבא, כתב הצהרה בזכות קבוצת המומרים וציין שהכנסייה הקאתולית רחוקה מתפיסות גזעניות. למרות כל אלה עמד תת-הקולונל דודז'ינסקי על דעתו ולא החזיר את אנשי הקבוצות לרשימה. אותו דודז'ינסקי הואשם בכך, שהשליך מקרונות רכבת המפונים 50 יהודים שנכללו כדין בשיירה. מי שטובט-צ'יז' מסיים את סיפורו במלים: "נסעתי בהרגשה שנגרם עוול לאזרחים פולניים בעלי זכות מלאה ליציאה לאיראן".¹²⁹

קצין-הקשר שלייד מטה הצבא, המהנדס אנדז'י יניץ' (Andrzej Jenicz), ערך סיכום כללי וכלל בו גם המלצות בעלות אופי מדיני. הוא מצביע על העובדה שבמקומות בהם הורכבו רשימות ורוכזו המועמדים לפינוי היו יהודים רבים. את היהודים קוממה העובדה שמתעלמים מזכותם לפינוי ומביאים אנשים ממרחקים, ואילו פולנים רבים כעסו שהיהודים נמצאים בקרבת מקום ומשפחותיהם שלהם רחוקות מרחק רב. יניץ' קובע "כי הופעת אנשי צבא מסוימים, שהפגינו בזמן הפינוי התנהגות אנטישמית, תרמה לאווירה עכורה...". ואילו על היהודים הוא אומר, שרבים ביניהם גילו יחס "אגרסיווי ועוין". יניץ' מתאר את מאמציו לכלול גם יהודים ברשימות ומוסר כי במקרים אחדים זכה לסיוע מצד גורמים לא-צבאיים. אולם פעולות אלה הביאו לתוצאות מעשיות זעומות. יניץ' מבהיר ש"הוצאת יהודים משטחי ברית-המועצות היתה בלתי פופולארית בציבור הפולני ובצבא והוגבלה למינימום, לפי עמדת השלטונות הסובייטיים שמשמעותה פוליטית".

"החוגים היהודיים הבין-לאומיים", מסכם יניץ' את סקירתו, "ירצו כמובן, על פי עצת היהודים שלנו, הממורמרים משום שניתן לצאת למעטים כל כך, להטיל את כל האחריות לדבר על הפולנים. מבחינת האינטרס הממלכתי הפולני אין הבדל אם אחריות זו תוטל על הגורמים האזרחיים או הצבאיים – השגרירות מטה הצבא או הדיוויזיה. קיים חשש סביר שהשלטונות הסובייטיים ישתדלו להציג את העניין באור בלתי חיובי מבחינת הפולנים, וזאת בקשר עם ההתמודדות על השטחים המזרחיים. מתוך מגמה זאת תטען התעמולה הסובייטית כי השלטונות הפולניים לא רצו לקחת [את היהודים] ותצייד אותם גם בחומר תעמולתי מתאים. הספקת חומר מעין זה אינה כרוכה בקושי. לשם הדגמה אציין, שהקומיסאר [הסובייטי] לענייני הפינוי שלייד הדיוויזיה ה-5 שלח מברק גלוי לבישוף גאוולינה ביאנגי-יול, ובו נאמר שהצבא "נוקט בשיטות גזעניות". משום כך אני גורס כעמדה [נכונה] יחידה חזית משותפת של כל הגורמים שנטלו חלק בלתי-אמצעי בפינוי, וכן העברת מידע אחיד לכל אלה שצריכים לדעת על מהלך הפינוי, שלפיו ההגבלות בהוצאת היהודים נגרמו אך ורק בשל האיסור המוחלט של הממשלה הסובייטית. אנו מסוגלים להציג, במקום בו יש צורך בכך, חומר מתאים לאישור הטיעון הזה. לכל הדוחות, המכילים פרטים דראסטיים על מיבצע הפינוי, יש

¹²⁹ שם, ראה דין-וחשבון שנרשם על-ידי מי שטובט-צ'יז' ב-16 בספטמבר 1942 בטהראן.

להתייחס כאל חומר סודי ביותר, כדי שלא יגיע לידיים לא מתאימות. את העמדות האנטישמיות של קצינים מסוימים, אשר נופחו במידה מאכסימאלית, יש לתאר כלפי חוץ כתופעה אישית של בודדים אשר הנהגת הפינוי אינה יכולה לקבל אחריות עליה.¹³⁰

ברור לחלוטין שהרכבת הרשימות, הטיפול ביהודים במהלך הפינוי, ומספר החיילים והאזרחים היהודים המפונים חשפו והבליטו בדעת הקהל בארצות החופש את שיטות ההפליה שהונהגה כלפי היהודים ואת האנטישמיות הברוטאלית של קצינים פולניים מסוימים. לפי אומדן יהודי פונו בסך הכל כ-3,500 חיילים יהודים; לדברי אנדרס היה מספרם 4,000. גם אם נקבל את הנתון הפולני כמוסמך מתקבלת תוצאה מאלפת. עד סוף 1941 לא עשו הסובייטים קשיים בגיוס היהודים; אדרבה, לפי המקורות הפולניים הירבו הסובייטים לכוון יהודים למקומות גיוס, ולפיכך הגיע אחוזם בצבא ל-40 ויש אומרים שאף עלה על אחוז זה. אם נניח שהצבא הפולני מנה לקראת סוף שנת 1941 כ-40,000 איש נוכל להעריך כי מספר היהודים בו עלה על עשרת אלפים. כאשר ציוו הרוסים על ההגבלות בגיוס בני המיעוטים נעשה מצדם נסיון, כפי שטוען אנדרס, להחיל את ההגבלות גם על חלקי הצבא הקיימים. אנדרס מוסר שהתנגד בחריפות לתביעה זו וטען ששום חוק אינו יכול לתפוס באופן רטרואקטיווי, והרוסים אמנם נאלצו לקבל את עמדתו. ואם כן הדבר, השאלה המתעוררת היא היכן נעלמו יהודים אלה שלכל הדעות היו רשאים להישאר בשורות הצבא. אין אפוא ספק בכך, שבנוסף להגבלות סובייטיות ופסילה פולנית מגמתית נערך גם טיהור דראסטי ביחידות הקיימות, שרישומו בא לביטוי בולט במספר המפונים.

אין שום טעם לייחס את מדיניות ההפליה בהרכבת רשימות המפונים לקצינים בודדים בצבא אלא מן הדין לראות בה מדיניות מכוונת של הפיקוד הצבאי בכללו. השגרירות ניסתה למתן את העמדה הקיצונית של הצבא ולכלול ברשימות המפונים יהודים רבים יותר, ובייחוד עסקנים יהודיים ידועים. כפי שראינו היו להשתדלויות של אנשי השגרירות תוצאות מאכזבות, וזאת כנראה גם בגלל היריבות הגלויה בין הצבא והגורם הפוליטי.¹³¹ קצינים לא מעטים הפגינו אנטישמיות ברוטאלית שגרמה להחרפת הקו הנקוט, ורק מעטים יצאו בגלוי נגד ההפליה וביקשו לסייע בגבולות יכולתם.

ייתכן מאוד, שקציני ה-נ.ק.וו.ד. גמרו אומר להכשיל את הפולנים ולנצל את האנטישמיות הבלתי-מרוסנת בקירבם למטרות תעמולתיות משלהם. אך מותר גם להניח כי הרוסים לא היו מוכנים לאפשר לפולנים לממש את מזימותיהם, וליחסן לשלטונות הסובייטיים, גם במקרים בהם לא היה לדבר קשר עם ההוראות הסובייטיות המגבילות. כמובן, כמו בשלבים הקודמים הסובלים והנפגעים בעל העימותים בין הצדדים היו היהודים.

*

¹³⁰ שם, ראה דו"ח יניץ' המקיף 16 עמודים, שנרשם ב-22.9.1942.
¹³¹ הדבר הובלט במכתבים של גליקסמן ופיניזילבר מה"בונד".

מן הדין לעסוק עוד, בשורות מעטות, בעניין ה"עריקה" מצבא אנדרס, אם כי דיון מפורט בנושא זה אינו מענייננו והוא מחייב מחקר נפרד. העריקה הזאת קיבלה בזמן שהות הצבא בארץ-ישראל ממדים המוניים. לפי אנדרס ערקו 3,000 מתוך 4,000 איש.¹³² מותר להניח, כי הרצון העז להשתלב ביישוב היהודי בארץ-ישראל לאחר הניסיונות המרים בברית-המועצות ולאור ידיעות על המתרחש בפולין הכבושה, היה גורם חשוב בעזיבת שורות הצבא הפולני. עם זאת, להחלטה על עזיבה תרמו רבות האנטישמיות בצבא והפליית היהודים לרעה בזמן הגיוס ובתקופת השירות. אין ביכולתנו לקבוע מה היה משקלו של כל מניע בנפרד ומה שהכריע בסופו של דבר, אך סביר להניח כי שני הגורמים כאחד השפיעו ודחפו להכרעה. בזיכרונותיו ובהצהרותיו טוען אנדרס, כי הבין לרוחם של היהודים שביקשו להישאר בארץ ולא רצה בחיילים שעזבו את הצבא. לכן גם לא ערך חקירות על אודות העוזבים. הדבר נכון בדרך כלל, אך הדברים שאמר אנדרס שנים אחרי מעשה אינם האמת כולה. בזמנו, בפגישות עם נציגי היהודים בארץ-ישראל, טען אנדרס כי ה"עריקה" של היהודים אינה פוגעת במיוחד בצבאו, כי הוא עלול לאבד בקרב אחד מספר כזה של האנשים, אולם להימלטות זאת עלולה להיות השפעה על עתיד היחסים בין הפולנים והיהודים.¹³³ אנדרס ניסה לבלום את גל העריקות בדרכי שידול, וגם גורמים יהודיים מסויימים התנגדו לבריחה ההמונית, וזאת מתוך דאגה לעתידם של היהודים בפולין שלאחר המלחמה.¹³⁴ מן הראוי לציין עוד, כי בכל מקרה הדגיש אנדרס שאותם אלף היהודים שנותרו בשורות צבאו לחמו באומץ ולא נפלו משאר החיילים שעשו את הדרך הארוכה מברית-המועצות, בארצות המזרח התיכון, בנתיב הקרבות באיטליה ובקרב האכזרי של מונטה קאסינו (Monte Casino). אחוז מכריע מבין ה"עריקים" הצטרף למחתרות בארץ או התגייס לבריגאדה והמשיך בדרך זו בלחימה.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, י"ב, תשל"ח, ע"מ 213 – 171.

¹³² ראה את ההתייחסות של אנדרס לעניין העריקות, אנדרס, עמ' 201. ראה גם General Anders- Zycie I
chwala, p. 63.

¹³³ אצ"מ, J25\24\vi, ראה הפגישה של אנדרס עם אנשי ה"נציגות" ב-19.9.1943 בתל-אביב, עמ' 134 ואילך. נימה זאת משתמעת גם מפגישות אחרות של אנדרס עם יהודים. KGA\24, IHGS.
¹³⁴ ביטוי לכך נותן פעמים רבות שווארצבארט ברשימותיו וכן מודגשת עמדה זאת בדיון-חשבון של ה"נציגות".